

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M WORTA
ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
BERDAQ ATINDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI kafedrası'

Ikmetullaeva Mehriban Tog'aybaevnani'n'
pitkeriw qa'nigelik jumi'si'

**Temasi': Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme
so'zler**

Ilimiy basshi':

f.i.k. Z.Da'wletmuratova

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

No'kis - 2012

, Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekani':

doc. Q.Turd i'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

f.i.k. Z.Da'wletmuratova

Ikmetullaeva Mehriban Tog'aybaevna

**Temasi': Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda
wo'zlestirme so'zler**

pitkeriw qa'nigelik jumi'si'na

“_____” (_____) bahasi' qoyi'lsi'n

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

Mazmuni'

Kirisiw.....	3-4
Qaraqalpaq til biliminde wo'zlestirme cözlerdin' izertleniwi.....	5-8
X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme cözlerdin' qollani'li'wi'...	9-10
1.Arab tilinen awi'sqan so'zler.....	10-21
2. Parsi'-ta'jik tilinen awi'sqan so'zler.....	22-35
3. Mong'ol tilinen awi'sqan so'zler.....	36-40
4. Rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden wo'zlesken so'zler.....	41-48
Juwmaq.....	49-53
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	54-56

Kirisiw

Temani'n' aktualli'g'i': Du'nya tillerinin' leksikali'q qatlami'na itibar qaratqani'mi'zda, du'nyada sap ha'm basqa tillerdin' elementlerisiz taza tildi ushi'ratpaymi'z. Sebebi, til ja'miyetlik, u'ziliksiz ha'rekettegi qubi'li's bolg'anli'qtan, wog'an basqa til birliklerinin' kirip keliwi ha'm sol tildi paydalani'wshi'lardi'n' tilinde qollani'li'wi' bul ta'biyy qubi'li's.

Tilimizdin' so'zlik xori'ni'n' bayi'wi'nda, ken' yen jayi'wi'nda, ma'ni bildiriwshilik imkaniyat ha'm mu'mkinshiliklerinin' ken'eyiwinde wo'zlestirme so'zlerdin' worni' salmaqli'. Bizge ma'lim bolg'ani'nday, tildin' bayi'wi', so'zlik qurami'ni'n' ken'eyiwi yeki jag'dayg'a so'z jasawshi' affikslerge (jan'a so'zlerdi jasaw mu'mkinshiliginin' ken'ligine qaray) ha'm si'rttan kirgen wo'zlestirme so'zlerge baylani'sli'. Demek, bul ta'repinen qarag'ani'mi'zda wo'zlestirme so'zler ana-tilimizdi ha'r ta'repleme bayi'ta alatug'i'n faktorlardan biri. Ha'r bir so'z sheberinin' tilinde usi' atap wo'tilgen wo'zlestirme so'zlerdin' qay da'rejede qollani'lg'anli'g'i' shi'g'arma tilinin' ko'rkemliginde stillik a'hmiyetliligi haqqi'nda ma'seleler til biliminde lingvopoeziyali'q jaqtan izertlew belgili a'hmiyetke iye.

Izertlewdin' maqseti: Ko'rkem shi'g'arma tilin leksikali'q, stillik jaqtan tallaw, basqa tillerden kirgen so'zlerdi ani'qlawwoni'n' belgili stillik maqsetlerde paydalang'anli'g'i'n ani'qlaw ma'selesini basli' maqseti boli'p yesaplanadi'.

Izertlewdin' jan'ali'g'i': Ko'rkem shi'g'armalardi'n' tili, soni'n' ishinde X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zlerdin' qollani'li'wi' ha'm

bakalavr pitkeriw qa'nigelik jumi's ko'leminde arawli' tu'rde izertlendi. Bul keleshekte shi'g'armalar tilinin' leksikali'q, stillik ta'repleri boyi'nsha sistemali' izertlenetug'i'n jumi'slardi'n' belgili bir bo'legi boli'p yesaplanadi'.

Qaraqalpaq til biliminde wo'zlestirme so'zlerdin' izertleniwi. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' rawajlani'w tariyxı dawami'nda bir qatar wo'zgerislerdi atap wo'tiwimizge boladi'. Til wo'zinin' so'zlik qurami' ha'm grammatikali'q quri'li'si' boyi'nsha mudami' wo'zgeriste boli'p, rawajlani'p baradi'. Geypara so'zler ha'r qanday sebeplerge baylani'sli' yeskirip, qollani'wdan shi'g'i'p qaladi', ayi'ri'mlari' turmi'sta payda bolg'an jan'a ug'i'mlardi' an'lati'w ushi'n do'rep qollani'la baslaydi'. So'zlik quramda jan'a so'zler toli'qti'ri'li'p bari'li'wi' yeki tu'rli jol menen iske asi'ri'ladi'.

1. Tildegi jan'a tu'sinikti an'lati'w ushi'n basqa tillerdin' so'zleri qollani'la baslaydi'. Bunday so'zler wo'zlerinin' an'latatug'i'n tu'sinigi menen birge wo'zlestiriledi. Bug'an tilimizdegi internacional, russha, arab tillik ha'm t.b. so'zlerdi atap wo'tiwimizge boladi'.
2. Tilde buri'nnan bar bolg'an so'zlerdi ha'r qi'yli' usi'llar arqali' jan'a ma'nidegi so'zler jasaladi'.

Qaraqalpaq tilinin' rawajlani'w ni'zamli'li'qlari' ha'r ta'repleme ilimiy ko'z-qarasta ken'nen u'yrenilip ha'm izertlenip kiyati'r. Usi'nday ilimiy izertlewlerde qaraqalpaq tilinde woni'n' leksikali'q qurami'nda wo'zge til birliklerinin' de bar yekenligi ilimiy tiykarda duri's da'lillendi.

Mi'sali', prof. N.A.Baskakov "Каракалпакский язык" jumi'si'nda qaraqalpaq tilinin' fonetikasi', grammatikasi' boyi'nsha mag'luwmatlar beriw menen birge woni'n' leksikasi' haqqi'nda da so'z yetedi. Bunda qaraqalpaq tili leksikasi'nda arab ha'm parsi' tillerinin' elementleri (birlikleri) ushi'rasatug'i'nli'g'i'n atap wo'tedi.¹

Ja'ne de N.A.Baskakov "Qaraqalpaq tilinin' sostavi' ha'm so'z quri'li'si'" degen jumi'si'nda qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'na tariyxi'y ko'z-qarastan si'patlama beredi. Wonda tu'pkilikli so'zler menen birge basqa da tillerden awi'sqan so'zlerdin' bar yekenligi, wolardi'n' awi'si'wi'ndag'i' tariyxi'y jag'daylar tuwrali' bahali' mag'luwmatlar beredi. Wonda ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili leksikasi'nda basqa til bolg'an qi'tay ha'm iran tilleri elementlerinin' wori'n alg'anli'g'i', wolardi'n' da tu'rkiy tillerine so'z awi'si'wdi'n' da'slepki da'wirlerinde kelip kirgenligi so'z yetiledi. Bul jumi'sta sonday-aq qaraqalpaq tiline rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden awi'sqan internacionalli'q leksikag'a da arnawli' tu'rde toqtap, bul so'zlerdin' basi'm ko'pshiligi keyingi da'wirlerde awi'sqanli'g'i'n ani'q faktler tiykari'nda ko'rsetken.²

Wo'zlestirme so'zler de ko'rkem a'debiy shi'g'armani'n' tilinde avtor ta'repinen belgili stillik maqsette, soni'n' menen birge ku'ndelikli awi'zeki so'ylew procesinde belgili da'rejede qollani'li'wshi'li'qqa iye.

¹ Баскаков.Н.А, Каракалпакский язык. Фонетика и морфология, часть II, М., 1952.

² Баскаков.Н.А, Состав лексики каракалпакского языка и структура слова // Исследование по сравнительной грамматике тюркского языков IV, Лексика, М.,1952.

Biz joqari'da atap wo'tkenimizdey, qaysi' tildi ali'p qaramayi'q sol xali'qti'n' basqa xali'qlar menen ha'r tu'rli qari'm-qatnasi' na'tiyjesinde, basi'p wo'tken tariyxi'y joli' ha'm turmi'si' dawami'nda basqa tillerden awi'sqan so'zlerdin' wori'n alatug'i'nli'g'i' belgili.

Shi'g'i'si' jag'i'nan arab, parsi', rus ha'm basqa da tillerge tiyisli so'zlerdin' so'zlik quramda ko'riniwi, wolardi'n' geyparalari'ni'n' ha'tteki so'zlik xorg'a yenip ketiwi mine sol tariyxi'y da'wirler dawami'nda iske asi'p jedel qollani'lawi' na'tiyjesinde do'regen qubi'li'stan ibarat.¹

Mi'sali', qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda arab tilinen awi'sqan so'zler tiykari'nan arablardi'n' Worta Aziya ellerin jawlap ali'wi' menen baylani'sli'. Bul jerlerde Islam dininin' yen jayi'wi', sol xali'q ma'deniyati'ni'n' ta'sir yetiwi arab tilinen so'z awi'si'w qubi'li'si'na sebepshi boldi'. Usi'g'an baylani'sli' arab tillik so'zler ha'm terminler awi'si'p bardı'. Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' arab-parisi' tilinen awi'sqan so'zlerdin' ko'pshiligi dinge, ilimge, ja'miyetlik siyasiy jag'daylarg'a wo'ndiriske baylani'sli' so'zler boli'p yesaplanadi'.

Soni'n' menen birge so'zler arab tilindegi ma'nisinde ha'm wonnan pu'tkilley wo'zgerip ketken ma'nilerde de qollani'ladi'. Mi'sali', "du'nya" degen so'z arab tilinen a'lem, ja'ha'n degen ma'nisinde qabi'l yetilgen bolsa, bizin' tilimizde wol ha'zir sol ma'nisi menen bir qatarda mal, mu'lk, bayli'q degen ma'nide de qollani'ladi'. Demek, arab tilinen awi'sqan bazi' bir so'zler qaraqalpaq tilinde semantikali'q jaqtan bir qansha wo'zgerislerge ushi'rag'an tu'rinde de

¹ Бердимуратов.Е, Әдебий тилдің функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы, Нөкис, 1973, 7-б.

qollani'ladi'. Sonday-aq tilimizde joqari'da atap wo'tilgen arab-parsi' til birlikleri si'yaqli' qaraqalpaq tilinin' leksikasi'nda rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa da ko'binese, Evropa xali'qlari' tillerinen awi'sqan so'zler wog'ada ko'p.

Mi'sali', ko'pshilik shayi'r ha'm jazi'wshi'lardi'n' tilindegi rus tillik wo'zlestirme so'zler uluwmalı'q tillik xali'qti'n' Rossiya menen siyasi'y baylani'slari'nan derek beredi.

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda ideologiya, elektr, filosofiya, mexanika ha'm t.b. rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa da tillerden awi'sqan so'zler semantikali'q jaqtan uluwma alg'anda, rus tilindegi ma'nisin toli'q saqlag'an hali'nda qollani'ladi'. Rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa da tillerden (grek tilindegi komediya, alfavit, teatr, poeziya, kritika; lati'n tilindegi avtor, respublika, dekan, student ha'm t.b. nemec tilinen galstuk, kran, frat, balet, lager, shifer; anglishan tilinen vokzal, trambay, byudjet, djemper, futbol; francuz tilinen palto, janr, aktyor, bloknot) ha'm t.b. tillerden awi'sqan so'zler ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tilinin' leksikasi'n bayi'ti'w menen birge ku'ndelikli turmi'sta ken' qollani'li'wi' menen birge wolardi'n' ko'pshiligi qaraqalpaq tilinin' so'zlik xori'nan wori'n aladi'.

Qaraqalpaq tilinde wo'zlestirme so'zler haqqi'nda jergilikli ilimpazlardan E.Berdimuratov "Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika"¹ degen kitabi'nda qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami', tariyxi'y shi'g'i'si', qollani'li'wi', ekspressivlik-stillik wo'zgeshelikleri boyi'nsha wo'z ilimiy pikirlerin aytadi'.

¹ Бекбергенов.Е, Хэзирги заман қарақалпақ тили. Лексика, Нөкис, Қарақалпақстан, 1963.

E.Berdimuratov Qaraqalpaq tili leksikasi'ni'n' funkcionalli'q stillerine arnalg'an "A'debiy tildin' funkcionalli'q stillerinin' rawajlani'wi' menen qaraqalpaq leksikasi'ni'n' rawajlani'wi'"¹ degen miynetinde de wo'zlestirme so'zlerdin' stillik qollani'li'w ma'selesine itibar qaratqan.

Qaraqalpaq tilindegi wo'zlestirme so'zler haqqi'nda R.Esemuratova², O.Bekbawlov³, J.Sha'mshetovlardi'n'⁴ miynetlerin atap wo'tiwge boladi'. Al wo'zlestirme so'zler qaraqalpaq til biliminde belgili jazi'wshi' yamasa shayi'r, so'z sheberi shi'g'armasi' ko'leminde arnawli' tu'rde izertlenbedi.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zlerdin' qollani'li'wi'

X.Da'wletnazarovti'n' shi'g'armalari'ni'n' tiline itibar qaratqani'mi'zda wo'zlestirme so'zlerden sheber paydalani'wshi' si'pati'nda ko'zge tu'sedi. Wol 1952-ji'li' Kegeyli rayoni'nda tuwi'lg'an. Woni'n' "xat" (1980), "Sen mag'an kereksen'" (1986), "Sen jaqsi' qi'zsan'" (1989), "Ashi'q bolmag'an kim bar?" (1991), "Xosh qal jasli'g'i'm" (1993), "A'lwidag' muhabbat, a'lwidag'!" (1993) qosi'qlar toplamlari'ni'n' avtori'.

Qaraqalpaq tilinde ko'rkem shi'g'arma tilinin' leksikali'q qurami', grammatikali'q quri'li'si', stillik ayri'qshali'qlari' bir tutas ha'm arnawli' tu'rde lingvistikali'q ko'z-qarastan ilimiy jumi'slardi' ali'p bari'wdi' talap yetedi.

¹ Бердимуратов.Е, Әдебий тилдеги функциональлық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы, Нөкис, Қарақалпақтан, 1973.

² Есемуратов.Р, Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы, Нөкис, Қарақалпақстан, 1966.

³ Бекбергенов.О, Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый лингвистикалық харакреистикасы, Нөкис, 1979.

⁴ Шәмшетов.Ж, Қарақалпақ тилине шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан, Нөкис, Қарақалпақстан, 1984.

Bulardi' tikkeley basshi'li'qqa ali'p, bizin' pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda qaraqalpaq til bilimindegi aktual ma'selelerdin' biri milliy ana-tilimizdin' jan-jaqlama rawajlani'p, bayi'p bari'wi'na salmaqli' u'lesin qosi'p kiyati'rg'an belgili shayi'r, ko'rkem so'z sheberi Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'ndag'i' leksikali'q wo'zgeshelikler, basqa tilden kirgen wo'zlestirme so'zler woni'n' jeke stillik, shayi'rshi'li'q sheberligin ani'q ko'rsetip turadi'.

A'dette ko'rkem shi'g'armani'n' tili wo'zinin' ko'rkemligi, obrazli'g'i', ta'sirliligi menen aji'rali'p turadi'. Ko'rkem shi'g'arma qurami'nda tildegi derlik barli'q birlikler belgili bir stillik maqsetlerde jumsali'p, shi'g'arma tilinin' bay, ta'sirli boli'wi'na, woqi'wshi'g'a estetikali'q jaqtan ta'sir ko'rsetiwine xi'zmet yetedi.

Ha'r qanday ko'rkem so'z sheberinin' shi'g'armasi'nda woni'n' shi'g'armalari'ni'n' quni'n joqari'lati'p turi'wshi' yen' basli' belgilerinen biri – bul woni'n' tilinin' ko'rkemligi, ha'r bir til birligin wo'z wori'nli' worni'nda, sheber qollani'li'wi'nda. X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zler de usi'nday stillik maqsetlerde qollani'lg'an. Shayi'r shi'g'armalari'nda basqa tillik wo'zlestirme so'zlerdin' qollani'li'wi' ta'biyyi. Sebebi uluwma xali'qli'q so'zlik qurami'mi'zda leksikali'q qatlami'na itibar qaratqani'mi'zda da ko'binese arab, parsi' tillik, uli'wma tu'rkiy tillerine wortaq, rus tillik ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen wo'zlestirme so'zler, azi'-kem mug'darda bolsa da mong'ol tillik til birliklerin ushi'ratami'z.

1.Arab tilinen awi'sqan so'zler

Qaraqalpaq tiline arab tilinen ayi'ri'm so'zlerdin' ha'm terminlerdin' awi'si'wi'ni'n' basli' sebepleri dinnin' ha'm xalqi'mi'zdi'n' wo'tmish tariyxi'menen tikkeley baylani'sli'. Solay yetip, xali'qti'n' tilinde wo'mir su'rip ati'rg'an arab tilinin' tu'pkilikli so'zleri woni'n' awi'zeki a'debiy tilinde, jazba a'debiy tili, soni'n' ishinde jazi'wshi' ha'm shayi'rlardi'n' shi'g'armalari'nda teren' sa'wleleniwi so'zsiz.

Qaraqalpaq tilinde arab tilinen kirgen so'zler haqqi'nda pikirler ayi'ri'm ilimpazlardi'n' miynetlerinde ayti'lg'an. Mi'sali', H.Hamidovti'n' miynetinde uluwma qaraqalpaq tilindegi ha'm qaraqalpaq klassiklerinin' shi'g'armalari'ni'n' tilindegi arab tilinen, parsi' tilinen ha'm t.b. kirgen wo'zlestirme so'zlerdin' tillik wo'zgeshelikleri fonetikalı'q, morfologiyalı'q, leksikalı'q ta'replerine itibar qarati'lsa¹, al D.Saytovti'n'² monografiyasi'nda da XVIII-XiX a'sirlerdegi qaraqalpaq shayi'rlari' Jiyen ji'raw, Ku'nxoja, A'jiniyaz ha'm Berdaq shi'g'armalari'ni'n' materiallari' tiykari'nda tillik wo'zgesheliklerge ha'r ta'repleme tallaw ju'rgiziledi.

Shayi'r X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda arab tilinen kirgen so'zler wog'ada wo'nimli qollani'ladi'. Buni'n' basli' sebeplerinen biri qaraqalpaq tili leksiaksi'nda arab tili so'zlerinin' de belgili wori'ndi' iyeleytug'i'ni'nda dep yesaplaydi'.

¹ Хусниддин Ҳамидий Шығыс тиллеріндегі жазба дереклер, Нөкіс, Билим, 1991. 22-бет.

² Сайтов.Д XVIII-XIX әсірлердегі қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1989.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda diniy termin tu'rindagi wo'zlestirme so'zler ko'plep ushi'rasadi'.

Mi'sali':

Sabaq wo'tse a'za'zu'llikten,
Shaytanda da jayrap qaldi'rg'an,
Basqa yemes sol aqi'l da'neler,
Haqi'yqatti'n' da belin taldi'rg'an.

(Ashi'q bolmag'an kim bar? Payg'ambarlar, 19-bet)

Qaysi' g'ayri' jurtta boldi' yeken qaza,
Iyman ayti'ldi' ma, woqi'p janaza,
Bu'gin ju'reklerge yenedi shi'm-shi'mli',
Wo'tmishte tunshi'qqan bir mun'li' saza.

(“Xosh qal jaslig'i'm” Sadag'an' keteyin ulamalar-aw, 88-bet)

Mi'sallardag'i' “a'za'zu'l”, “shaytan”, “iyman”, “janaza” so'zleri arab tillik so'zler boli'p, iman so'zine – isenim, diniy isenim dep tu'sinik berilse, janaza – wo'lgen adamdi' shi'g'arg'anda ayti'latug'i'n so'z dep tu'sinik beriledi.¹

Sunday-aq to'mendegi mi'sallarda da diniy terminlerdi ushi'ratami'z.

Jali'ni'p ha'm jalbi'rani'wi'mi'z,

Ti'nlanbadi', bolmadi' qabi'l,

¹ Шәмшетов.Ж, Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан, Нөкис, Қарақалпақстан, 1984, 34-бет.

A'zireyli keldi qolti'qlap,

Jazi'p bolmas qara kitabi'n.

(“Xosh qal, jasli'g'i'm” Iyesiz jurt, 214-bet)

Qolg'a-qol berisip tiresip iyin,

Iyshan qalami'zda bir ulli'ji'yi'n,

Qollap-quwatlawg'a yel-jurti'n' mu'ta'j,

Tilenipqol jaydi'n' ilahi *A'wmiyn!*

(“Xosh qal, jasli'g'i'm” Sadag'an' keteyin ulamalar-aw, 89-bet)

Dinge baylani'sli' arab tillik wo'zlestirme so'zlerdin' bir ga'ptin' ishinde bir neshewinin' birgelikte keliwi de ushi'rasadi'. Mi'sali', shayi'rdi'n' “Xosh qal, jasli'g'i'm” kitabi'na jazg'an wo'zinin' alg'i' so'zinde:

“Da'wletnazar Berdimurat uli'na – *qu'direti ku'shli allataladan*, ana xalqi'mnan keyingi si'yi'nari'm, qollap-quwatlawshi' ma'detka'r – A'kejani'm! Wo'zin'iz ushqi'n ina'm yetip ketken ko'kiregim qumbig'i'nda wo'rtenip shi'qqan so'zlerden ibarat usi' kitabi'mdi' sizin' *ruwqi'n'i'zg'a* bag'i'shlayman!”

(“Xosh qal, jasli'g'i'm” 3-bet)

Ayi'ri'm waqi'yalarda diniy wo'zlestirme so'zlerdin' kontekstlik sinonim boli'p keliwin de ushi'ratami'z.

Mi'sali':

Men wolarg'a wo'tmish-tag'dirin,

Usi'naman almaqli'qti' yad,

Su'renlerin basqasha jazi'p,

A'lle kimler tapqan sha'piyat.

(“Ashi'q bolmag'an kim bar?! Qorazlardi'n' gu'nayi' nedur? 11-bet”)

Gu'nayi' neligin bila-bila'lmay,

Saqali' jas juwi'p ketken *iyshanlar*.

(“Sadag'an' keteyin ulamalar-aw” 88-bet.)

Qosi'qlari'm sag'an unag'ay,

Aspanlatar usi' dawi'mdi',

Saqlag'aysan' tilla duwaday,

Wog'an menin' demim sali'wli'.

(“Sag'an arnalar” 20-bet)

Mi'sallarda keltirilgen iyshan – bul diniy da'rejeli adam ma'nisin bildirse, gu'na' so'zi arabsha ayi'pli' boli'w degen ug'i'mdi' an'latadi'.

Duwa – so'zi haqqi'nda J.Sha'mshetov diniy mazmundag'i' “jali'ni'w, wo'tinish, namaz woqi'w” degen ma'nisti bildiredi, dep ko'rsetedi.¹

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda diniy da'rejeli lawazi'm atamasi' to'mendegi qosi'q qatarlari'nda da sol qosi'qta ayti'lg'an waqiyasi'n yele de ayqi'nlasti'ri'p beriwde qollani'lg'an.

Dawi'l ba'sekesin ta'n almas shamni'n',

Tu'rin ko'rip qori'qqan zamanni'n'-zan'ni'n',

Kaabada ilahiy *Islam* shi'rag'i',

¹ Шәмшетов.Ж, Қарақалпақ тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан, Нөкис, Қарақалпақстан, 1984, 34-бет.

Imam iyshani'mi'z shug'lası tan'ni'n'.

(“Qaraqalpaq bayazi” 199-bet)

Bul qosi'q qatari'nda arab tillik wo'zlestirme so'zleri bir neshewi izbe-iz kelgen. Kaaba – musi'Imanlardi'n' ibadat qi'latug'i'n worni' bolsa, Islam – dinnin' ati', al iymam, iyshan – bul joqari' da'rejedegi diniy adam.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda ma'mleketlik wo'mir, a'skeriy islerge baylani'sli' da to'mendegi wo'zlestirme so'zler qollani'ladi'.

Sen so'zi shiyrin, sen qa'lemqassan',

Men na'rwan talday, sen narttay jassan',

Shashi'n' dar bolg'ay, sen meni assan',

Ja'llad ko'zlerin' jani'mdi' alsin'.

(“Ishqi'n' ti'yi'g'i' ko'ksimde qalsin'” 108-bet)

Wo'tmish joli'ni'n' ko'p ba'lent-pa'sleri,

Ku'nlerin'nin' bardur baqi'r ha'm zeri,

Mergenler uzaqti' alg'an ni'shana,

Du'bir sali'p wo'tken atli' *a'skeri*.

(“Qaraqalpaq bayazi” 190-bet)

Ilim-bilimlendiriwge baylani'sli' to'mendegi arabsha wo'zlestirme so'zlerdi ushi'ratami'z.

Bes ko'rikte appaq “*aq u'skil*” boldi',

Amaniyaz *mug'allim* bir ushqi'n boldi',

Ballardi' woqi'ti'w di'm mu'skil boldi',

Wobal yemes, sawat arqalar yedi.

(“Amaniyaz Arshekov” 94-bet)

Usi’ qag’azdag’i’ so’zler, *h’aripler*,

Qosi’qlar tu’spey-aq qoyisi’n ko’zin’e,

Tek te japi’raq, japiraq aq paraqlardan,

Ju’regim ko’rinse yedi wo’zin’e?

(“Sen mag’an kereksen” 118-bet)

Mi’sallardag’i’ mug’allim, ha’rip so’zleriarab tilinen wo’zlesken so’zler bolsa, al das’lepki kuplettegi aq ushqi’n so’zi shkol russha so’zi (mektep) awi’zeki so’ylew tilinde berilip, qosi’qtag’i’ uyqasi’qti’ beriw ha’m tas’irshen’likti ku’sheytiw ushi’n jumsal’g’an.

Bilimlendiriwge baylani’sli’ arab tillik wo’zlestirme so’zlerdi to’mendegi mi’sallardan da ko’riwimizge boladi’.

So’z samali’ taw-tasti’ da tesedi,

Samal yemes, qanjar jandi’ kesedi,

Qariya *tariyxqa kitap* ashti’rsan’,

“Tu’rkistandi’ – Ata juti’n” – desedi.

(“Qaraqalpaq bayazi” 192-bet)

Dawam yetse *an’gime* usi’lay,

Qi’yal qa’lem, siltener ji’raq.

(“Anama xat” 73-bet)

Mi'sallardan ko'rip ati'rg'ani'mi'zday, ilim ha'm bilimge baylani'sli' wo'zlestrimelerden basqa da qi'yal, a'n'gime so'zleri de arab tillik so'zler boli'p yesaplanadi'. Demek, bul ta'repinen qarag'ani'mi'zda uluwma xali'qli'q leksika qurami'ni'n' basi'm ko'pshiligi arab tillik wo'zlestirme so'zler quraydi', degen juwmaqqa kelemiz.

Shi'g'arma tilinde arab tillik wo'zlestirme so'zlerdi tematikali'q jaqtan qarag'ani'mi'zda tuwi'sqanli'q ug'i'mdi' bildiretug'i'n so'zler de qollani'lg'anli'g'i'n ko'remiz.

Ketti a'kem du'nyadan biywaq,

Balali'qta-aq qayg'i'g'a toydi'n',

Anajani'm sizge de,

Duri'sli' xi'zmet yetpey-aq qoydi'q.

(“Anama xat” 59-bet)

Sol sa'rkarda hayal Alp yetip tuwg'an,

Ma'rtlik ha'm suliwli'q nuri'na juwg'an.

(“Qaraqalpaq bayazi” 198-bet)

Perzentimen tuwg'an xalqi'mni'n',

Izlep ju'rgen ilham bulag'i',

Baxi'tli'man qatnasqani'ma,

Ko'rkeytiwge Watanni'n' bag'i'n.

(“Anama xat” 60-bet)

Mi'sallarda a'ke, hayal, perzent si'yaqli' tuwi'sqanli'q atamalardi' an'lati'w ushi'n kelgen wo'zlestirme so'zlerden ti'sqari' xi'zmet, xali'q, bulaq, ilham, watan so'zleri de arab tillik wo'zlestirme so'zler boli'p, biraq bu'gingi ku'nde tilimizge wo'z so'zlerimiz si'yaqli' sin'isip ketken.

X.Da'wletnazarov poeziyasi'nda onamastikali'q leksika da wo'nimli qollani'ladi'. Buni'n' basli' sebebi arab tillik komponentlerdin', adam isimlerinin' (antroponimlardin') ken' wori'n ali'wi' bul a'sirler dawami'nda xalqi'mi'zdi'n' turmi's ta'rizi menen birge qari'si'p ketkenliginde.

Qayda deysiz Abbazday boli'w,

Jurt uyi'g'an aytqan so'zine.

(“Anama xat” 64-bet)

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'n tek qosi'q qatari' menen jazbay prozali'q tilde de wo'zinin' belgilep ko'rsetiliwi boyi'nsha “nasi'riy qosi'qlar” da do'retken shayi'r. Usi' prozali'q bag'darda jazi'lg'an “Xosh qal, jasli'g'i'm” kitabi'nda to'mendegishe arabsha wo'zlestirme so'zler ushi'rasadi'.

... Mag'an tani's, mag'an biytani's qi'z-jigit!

Jaynag'an gu'ller, Serxosh bu'lbu'ller bostani' jasli'q,

Muhabbat ma'wsiminde woni'n' *qa'dir-qi'mbati'n* bilip-bilmey,

Su'yip-su'ymey, jani'p-janbay jasap wo'tken biz benen *tag'dirles*,

Biz benen pikirles biradar! Bizler bir-birimizdi ju'da' jaqsi' tu'sinetug'i'n shi'g'armi'z degen woydaman.

(“Xosh qal, jasli’g’i’m” 6-bet)

Mi’saldag’i’ ta’gdir so’zi arab tilindegi aldi’n ala biliw, adamni’n’ bolajag’i’, peshanasi’nda bari’ degen ma’nisin an’lati’p, nasi’riy qosi’qta da sonday-aq awi’zeki a’debiy tilimizde de so’zlik qatlami’ mi’zdag’i’ so’zler si’yaqli’ teren’ yenisip ketken.

Shayi’r tilinde arab tillik wo’zlestirme so’zler antonimlik ma’ni menen de sheberlik penen jumsal’g’ani’n to’mendegi mi’saldan ko’riwge boladi’.

Ja’njelpaz – *Arazli’q*, ko’rege – *aqi’l...*

Ga’ *pa’s* ga’de *ba’lent ma’slaha’t* to’be.

(“Ma’slaha’t to’be” 17-bet)

Mi’salda tilimizde frazeologiyali’q birliklerden biri naqi’l-maqal “Ashi’w-araz, aqi’l-dos” so’zinin’ qosi’q qatari’nda ash’widi’n’ yekinshi sinonimlik dubleti arqali’ araz ha’m aqi’l so’zleri antonimlik qatnasta kelse, al yekinshi qatarda ba’lent-pa’s so’zleri de qarama-qarsi’ ma’nide jumsali’p qosi’qtag’i’ ku’shli emociyani’ bildiredi.

X.Da’wletnazarov shi’g’armalari’nda arab tillik wo’zlestirme so’zlerden abstrakt ma’nidegi birlikler wo’nimli tu’rde ushi’rasadi’. Mi’sali’:

Bir waqi’ya boldi’ sonda kewilsiz,

Sonnan ji’rqi’shli’qqa ju’regim kekli,

Ha’tte wo’z balalri’m qalay jalmag’an,

Targ’i’l pi’shi’g’i’ mi’z bug’an *sebepsi*.

(“Qarli’g’ashlar” 37-bet)

Jag’asi’nda qoli’, tilde pikiri,
Appaq ay – Anamni’n’ oyi’-pikiri,
Ushqi’n shashqan Pirlar porqan zikiri,
Wot jali’nli’ qaraqalpaq i’rg’ag’i’.

(“Qaraqalpaq i’rg’ag’i’” 108-bet)

Abstraktli’q ug’i’mdi’ bildiretug’i’n arab tillik so’zlerdi to’mendegi mi’sallardan da ko’remiz.

Yendi qayti’p kelmeysen’be sen?
Qi’yi’ldi’n’ ko’p,
Dey almadi’n’ qal,
Ju’regin’nen yerke ko’zin’nen,
La’blerin’nen berildi *sawal*.

(“Senin’ su’wretlerin’” 47-bet)

Sag’an tani’s *su’wretshi* dosti’m,
Bayqaysan’ ba, wo’zin’e ashi’q,
Ti’n’la...
Woni’n’ kewli bos di’m,
Biraq sag’an yemes mu’na’sip.

(“Xat” 19-bet)

Mi'sallardag'i sawal arab tillik wo'zlestirmesi qosi'qta awi'zeki so'ylew stilinde berilse, al su'wretshi so'zi -shi atli'q jasawshi' affiksin qabi'llap belgili ka'sip ma'nisin an'lati'p tur. Mi'sali':

Ko'beytedi *qari'z-pari'zdi'*,

Kimge, qashan, qalay wo'teler?

U'yretedi shuqi'm ko'zin'e,

Murni'na jip tag'i'p jeteler.

(“Iyesiz jur” 204-bet)

Bul mi'salda qari'z wo'zlestirmesi jup so'z formasi'nda kelip, qaharmanni'n' unamsi'z minez-qulqi'n, xarakterin ashi'p beriwde qollani'kg'an.

Abstrakt atli'qlardi'n' wo'zlestirme so'z xi'zmetinde keliwi to'mendegi mi'sallardan da ushi'ratami'z.

Diydar nesip, ko'rip qalg'anda,

Sa'lemlesken waqti'nda ku'lip,

Ju'regimnin' bir tami'rlari',

Ketken shi'g'ar deymen qa'plip.

(“Dilbargenem, menin' menen qal” 44-bet)

Doslarg'a ayti'wg'a tawsi'ldi' so'zim,

Wo'zimnin' kebzemde, adasti'm wo'zim,

Tilim basqa so'yler, kewilim basqa,

Men *sabi'r* taqatqa, qaplang'an to'zim.

(“Awi’lg’a qayti’wg’a bayag’i’ qi’z joq” 91-bet)

Mi’sallarda di’qqatqa ali’ng’an so’zler menen qatar diydar arab tillik so’zi de qollani’li’p, “adamni’n’ jamali”¹ degen ug’i’mdi’ bildirse, yekinshi kuplette sabi’r so’zi arab tillik so’z. Yeger semantikalı’q jaqtan analizlegenimizde, sabi’r, taqat, to’zim – bul so’zler sinonimlik qatardi’ du’zip ma’nileri wo’z-ara jaqi’n. Al shayi’r qosi’qta usi’ u’sh ma’nisi jaqi’n so’zdi bir qatarda, arab tillik wo’zlestirmeni ko’rkem boyawlar menen ayri’qshalap ko’rsetedi.

2.Parsi’-ta’jik tilinen awi’sqan so’zler

Parsi’-ta’jik tilinen kigen so’zler de qaraqalpaq tili leksikasi’nda belgili wori’ng’a iye. Sonday-aq qaraqalpaq shayi’r ha’m jazi’wshi’lari’ni’n’ shi’g’armalari’nda da parsi’ ha’m ta’jik tillerinen kirgen so’zler wo’nimli da’rejede qollani’ladi’. Bul haqqi’nda leksikolog ilimpaz E.Berdimuratov to’mendegishe pikirlerdi bildiredi. “Ha’zirgi zaman qaraqalpaq tilinin’ so’zlik qurami’ndag’i’ parsi’sha-ta’jikshe so’zler qollani’li’wi’ jag’i’nan da ko’lemi jag’i’nan da arab tilinen awi’sqan so’zler menen bir bir qatarda turadi’. Parsi’sha-ta’jikshe shi’g’i’sqa iye so’zlerdin’ ko’pliligi de qaraqalpaqlardi’n’ wo’z so’zlerindey boli’p

¹ Бекбаўлов. О, мэмбетназаров. Қ, Қахарманлық дэстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги, Нөкис, Билим, 1992, 30-бет.

ketken, al geyparalari' turmi's wo'zgerislerine baylani'sli' wo'nimsiz so'zlik xorg'a awi'si'p woti'r".¹

Biz shayi'r Xalila Da'wletnazarovti'n' shi'g'armalari'ndag'i' wo'zlestirme so'zlerdi tallap qarag'ani'mi'zda parsi'-ta'jik tilinen awi'sqan so'zlerde de tematikali'q ma'nisi boyi'nsha wo'z ishinde bir neshe formalarda qollani'ladi'. Parsi'sha so'zlerdin' qollani'li'wi' boyi'nsha atawi'sh so'zler formasi'nda keliwi to'mendegi mi'sallarda ushi'rasadi'.

I'ri'sqi' nesiybesin sho'pshep qayda barmadi'?

Ne tar qi'spaqlarda shi'qti' ar-sari',

Basi'nan taslamay qara qalpag'i'n,

Nayzalari'n saplap, qi'li'sh sharladi'.

(“Qaraqalpaq bayazi” 190-bet)

Qushtar bolmasan' da gezendelikke,

Jayaw segbir tartti'n' sol bir ji'llari',

A'rmani'm joldasi'm, qalmadi'm jekke,

Aldi'mda i'rg'aldi' bag'lar *miywali'*.

(“Wonda ba'ha'r yedi” 40-bet)

Ali'p qoyi'p ju'rek *giltimdi*,

Ha'mirime bag'i'ndi'm deysen'.

(“Aq ko'ylekli perishtem” 43-bet)

¹ Бердимуратов. Е, Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1968, 167-бет.

Mi'sallardag'i' nayza, miywa, gilt so'zleri parsi'-ta'jik tilinen wo'zlesken so'zler boli'p, zatli'q-predmetlik ma'nide kelgen. Sonday-aq abstrakt ug'i'mlardi' bildiretug'i'n atli'qlardan da wo'zlestirme so'zler xi'zmetinde to'mendegi so'zler qatnasadi'.

Ardaqli' a'wladlar qol bergen da'wir,
Bizge miyras yetken ku'nleri awi'r,
Jazg'ani'm so'z yemes, *yoshli'* ji'r yemes,
Kewlim xanasi'na si'ymag'an da'wir.

(“Qaraqalpaq bayazi” 201-bet)

Uwayi'm-aq qartaytqan sizdi,
Sa'l na'rseden qa'weter ali'p,
Men qaytarman,
Mi'na qalada, -
Nam-*ni'*shansi'z ketpesten qali'p.

(“Anama xat” 60-bet)

Qorazlardi'n' nedur *gu'nayi'*,
Izinen so'z qalmas wolardi'n'.

(“Qorazlardi'n' gu'nayi' nedur?” 11-bet)

Da'slepki mi'salda keltirilgen yosh so'zi parsi' tilinde djosh tu'rinde qollani'li'p, wol tiykari'nan yeki ma'nide qollani'ladi'. Birinshiden: qaynaw degen

ma'nini bildirse; Yekinshiden: g'ulg'ula, g'awg'a, tolqi'n degen ma'nilerdi bildiredi.¹

Al yekinshi mi'saldag'i' ni'shan so'zinin' parsi' tilinde an'latatug'i'n ma'nisi ayi'ri'p turatug'i'n belgi ha'm perzentli boli'w degen de ug'i'mlardi' bildiredi. Bul wo'zlestirmenin' qosi'qta tek da'slepki ug'i'mi' seziledi.

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda parsi'-ta'jik tilinen kirgen diniy mazmundag'i' wo'zlestirme so'zler to'mendegi mi'sallarda ushi'rasadi'.

Attan' jamanli'qqa kewli barmaydi',

Tilles dinleslerin' qalay g'arg'aydi',

Hu'wlegen samallar qaldi' iyelep,

“*Iyshan qala*” degen ulli' da'rgaydi'.

(“Qaraqalpaq bayazi” 199-bet)

Qay qaraqalpaq bilmes “Mayli' shen' geldi”,

At u'stinde tu'nep, sheshpey bellerdi,

Bati'r Ernazardi' *pir* tuti'p wo'tken,

Shayqasqa shay turg'an tu'rip jen'lerdi.

(“Qaraqalpaq bayazi” 199-bet)

Payda boldi' yeki *payg'ambar*,

Biraq wolar ko'kten tu'sken joq.

(“Payg'ambarlar” 18-bet)

¹ Бекбаўлов. О, Мәмбетназаров. Қ, Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги, Нөкис, Билим, 1992, 34-бет.

Mi'sallarda keltirilgen iyshan-diniy u'lken da'rejeli adamdi' bildiredi. Mi'salda jer atamasi'n bildirip kelgen. Yekinshi mi'salda pir tuti'w dizbegi tilimizde wo'nimli qollani'latug'i'n frazeologizmlerden biri. Payg'ambar so'zi de diniy ug'i'mdi' bildiretug'i'n so'zler qatari'na kiredi'.

Adam ma'nisin bildiretug'i'n parsi'-ta'jik tilinen awi'sqan so'zler shayi'rdi'n' to'mendegi qosi'q qatarlari'nda da ushi'rasadi'.

Aqquw pa'rlerinen taqsa da g'arg'a,

Yeter du'beley de qarali'gi'na,

Ulli'lar basi'nda bolsa da g'awg'a,

Du'nya bas iyedi *danali'g'i'na*.

(To'rtlikler 41-bet)

Ju'rsen' jekke jigit adamni'n',

Dushpani' ko'p bolar dosi'nan,

Ag'ayi'n yekewg'anan'i'z,

Baslari'n'i'z qashan qosi'lar.

(“Anama xat” 59-bet)

Ku'tkendeysen' misli ju'z ji'lday,

Iz salmaydi' giyneli *yardek*.

(“Du'nya” 50-bet)

Ustaz aytsa, qaldi'q bir jasap,

Ta'nepiste qon'iraw qag'i'wdi'.

(“Bizler” 40-bet)

Ta'gdir *taqazasi'*: so'k-u'nem asi',
Basi'm ne bir ja'ha'n shahlardan tasi',
Qi'zlari' jay tarti'p, qalqan wo'n'gergen,
Patsha Tumaris – xalqi'm Anasi'.

(“Qaraqalpaq bayazi” 191-bet)

Itibarg'a ali'ng'an mi'sallardi'n' ayi'ri'mlari' grammatikali'q formalardi' qabi'llap kelgen (yardek, danali'g'i'na), al son'g'i' qosi'q qatari'nda tag'dir taqazasi' so'zi de wo'zbekshe wo'zlestirme boli'p, wol qosi'qta ko'rkemlikti, ta'sirshen'likti asi'ri'w maqsetinde shayi'r ta'repinen tan'lap ali'ng'an.

Belgili ilimpaz H.Hamidov qaraqalpaq tilinde parsi'-ta'jik so'zlerinin' awi'si'wi'n to'mendegishe ko'rsetedi: “Bul jerlerdi arablar jawlap alg'annan keyingi da'wirlerde arab, parsi', ta'jik ha'm tu'rkiy tillerinde do'retilgen diniy, ilimiy ha'm ko'rkem-a'debiy mazmundag'i' jazba miyraslar usi' regiondag'i' ha'm wonnan ti'sqari'dag'i' ko'p g'ana xali'qlardi'n' ma'deniy tariyxi'nda aytarli'qtay iz qaldi'rdi'. Qaraqalpaq xalqi' da bunnan si'rtta yemes.”¹

Ayi'ri'm qosi'qlari'nda parsi'-ta'jik tillerinin' qabatlasip keliwi de qollani'ladi'. Mi'sali':

Ya, *qumbi'zday* qi'zi'p, birese muzlap,
Wog'an kim ashi'nbas, ju'regi si'zlap,
Poezdlar, kemeler atlasa bir ga'p,

¹ Хусниддин Хамидий, Шығыс тиллеріндегі жазба дереклер, Нөкіс, Билим, 1991, 13-бет.

Bu'gin *piyadalar* atlar *du'nyadan*.

(“Da'rya haqqi'nda son'i' ada bolmas ta'shwishli qosi'q” 6-bet)

Shi'g'arma tilinde ha'r qi'yli' u'y tuti'ni'w buyi'mlari' atamalari' da parsi'-
ta'jik tilinen kirgen wo'zlestirme so'zler boli'p, pikirdi ani'q beri'wde jumsal'g'an.

Yeldin' shan'arag'i' shati'ldi' ja'ne,

Tartqi' bawi' selim, ma'sla'ha't *shati'r*.

(“Qaraqalpaq bayazi'” 197-bet)

Qansha jaman – tasqazan menen,

Kem-kem qi'yar wo'mir ha'remin,

Shadli'q qadaq, ta'shwishim batpan,

Mayi'si'wda kewil *ta'rezim*.

(“Iyesiz jurt” 220-bet)

Bilimnin' mi'n'lag'an *shi'rag'i'*,

Jani'p tur jaslardi'n' joli'nda,

Nur shashti' sentyabr quyashi',

Ju'regin' sog'i'wda-sog'i'wda.

(“Xat” 16-bet)

Mi'sallardag'i' shati'r, ta'rezi so'zleri wo'z tillik so'zlerimiz si'yaqli'
tani'mali' boli'p ketken. Shi'raq so'zi haqqi'nda dialektolog ilimpaz A.Aliev ta'jik
tili ha'm namangan so'ylesimin sali'sti'ri'p tallag'an ilimiy maqalasi'nda:
“Namangan so'ylesiminde – shamchiro; ta'jik tilinde – shabchiroq, al woni'n'

a'debiy tildegi ma'nisin "qaran'g'i'da jaqti' beriwshi qi'mbatli' tas" dep ko'rsetedi".¹

Sunday-aq Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda parsi'-ta'jik so'zlerinin' zat, na'rse atamasi'n bildiriwin to'mendegi mi'sallardan da ko'remiz.

Ilgeride ketkende bunnan,
Qoli'mdi' bir siltegenmen tek,
Shen'gelinin' *mi's* qon'i'rawlari'n,
Woylappan ba, sag'i'naman dep.

(“Sag'an qayti'p kelemen” 17-bet)

Bir-birinen dilwar jigit-jelen'ler,
Wo'zin si'ng'a salar, a'tko'nshek ushar,
Kesa ali'si'wlar, ug'ri'n bag'i'wlar,
Kewili zerdeli yarlar qashi'wlar.

(“Nawri'z seyili”)

Ji'l!...
Ji'lji'wda son'g'i' saatlar,
Da'rwazan'di' yendi jabami'z,
Tag'i' jolg'a shi'g'adi' atlar,
Ja'ne ala quyi'n shabami'z.

(“Ji'l menen xoshlasi'w” 22-bet)

¹ Алиев.А.Ю, Ўзлаштирилган сўзлар // Тилшунослик масалалари (Илмий асарлар тўплами) II қисм, Тошкент, 1976, 61-бет.

Mi'sallardag'i' kesa so'zi parsi'-ta'jik tilinde ka'sa formasi'nda, shay kese ma'nisinde, al da'rwaza so'zi yesik ha'm de ashi'q ma'nilerinde qollani'lsa da, tilimizde tek g'ana da'slepki ma'nisi yesik degen ma'nide jumsaladi'.

Adam ma'nisin parsi'-ta'jik tilinen kirgen wo'zlestirme so'zlerge to'mendegiler mi'sal bola aladi'.

Ba'ha'r kelse ha'tte tu'r yener tasqa,

Jerdin' siynesi de bosay baslaydi',

Jawqi'ldasi'p –

Jalan'baslani'p quyashqa,

Diyxanlar yoshlani'p qa'dem taslaydi'.

(“Xat” 46-bet)

Yaq men *shayi'r* yemespen yele,

Qosi'g'i'mdi' heshkim yad almas.

(“Anama xat” 64-bet)

Da'slepki mi'saldag'i' diyxan so'zi parsi'-ta'jik tilinen kirip, ha'zirgi waqi'tta qollani'li'w ma'nisi a'dewir ken'eygen si'patqa iye bolsa, shayi'r so'zi parsi'-ta'jik tilinde “qosi'q toqi'wshi' adam” degendi bildiredi.

Ayi'ri'm sapali'q kelbetliklerdin' de parsi'-ta'jik tilinen kirgenligin, Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda poeziya tilinin' yele de ekspressivlik emociyag'ali'q wo'zgeshelikler, ayri'qshali'qlarg'a iye boli'wi'n to'mendegi mi'sallardan an'lawg'a boladi'.

Muxabbatta wo'zi ne ka'riyat bar?

Qa'lbimde sag'an di'm za'ru'riyat bar.

Qi'z jigit yenisse, *duri's sha'riyat* bar,

Bir su'ygenim boldi' alti' ay azi'q.

(“Bir su'ygenim boldi' alti' ay azi'q” 110-bet)

Misli qaraqshi'day alaqlap,

Awi'l si'rti'n aylandi'm jalg'i'z,

I'laylani'p ag'ar tentek jap,

Ag'i'slari' ti'nbaydi' *ha'rgiz*.

(“Woylari'm sen haqqi'nda” 46-bet)

Jazi'lajaq kewil sherimnen,

Men unamsi'z *qaharmani'man*.

(“Iyesiz jurt” 203-bet)

Ilim, bilimge baylani'sli' to'mendegi so'zler parsi'-ta'jik tilinen wo'zlesip,
shayi'r qosi'qlari'nda sheberlik penen qollani'lg'an.

Muwsa, Nurabi'lla, saz, ji'r quyashi',

Kewli *da'stanlardi'n'* alti'n uyasi',

Quwday si'n'si'p, g'azday g'anqi'ldap wo'tken,

Qan'tari'wli' qobi'z, sherli qi'yasi'.

(“Qaraqalpaq bayazi'” 199-bet)

Aldarqati'p u'lken ag'alari'mi'z,

Ga'de yeki wortada *xat* tasi'p kettik.

(“Yad shi'raqlari'” 12-bet)

Xalila Da'wletnazarovti'n' qosi'qlari'ndag'i' wo'zlestirme so'zlerdi tallag'ani'mi'zda, wolardi'n' ko'pshiligi abstraktli'q ma'ni bildiretug'i'nli'g'i' ko'rinedi.

“... Usi'ndayda a'sirese, ga'pin'e qulaq qoyi'p *da'rtlerin'di* azmaz da bolsa bo'lisip, awi'ri'n'di' jen'illestirgendey, wo'zin'izdey bir *yanan* tabi'la qoyg'anda ma?”

(“Xosh qal, jasli'g'i'm” 7-bet)

Ju'rekti quri'telli,
Ji'latqani'n' qaladi',
Da'rt, i'za pi'shag'i'na,
Ti'rnatqani'n' qaladi'.

(“Sen qayg'i'ni' qoy yendi” 15-bet)

U'mitler de yegiler da'ndey,
Ga'de izzet, ga'de quwg'i'nda,
Bir biyshara qara shori'lar.

(“U'mitler” 8-bet)

Ko'z jasti'n' *ko'megi* joq,
Sen *qayg'i'ni'* qoy yendi.

(“Sen qayg'i'ni' qoy yendi” 16-bet)

Mi'sallardag'i' da'rt, i'za, u'mit, qayg'i' – bular adamni'n' ha'r qi'yli' sezimlerin an'latatug'i'n ug'i'mlar boli'p, tiykari'nan bul so'zler parsi'-ta'jik

tilinen, bizin'she kitabi'y stillerden, jazba a'debiyat nusqalari'nan yenip, uluwma xali'qli'q tilimizde de jedel qollani'ladi'.

Usi'nday adamni'n' ha'r qi'yli' emociasi'n bildiretug'i'n so'zler parsi'-ta'jik tillik to'mendegi so'zler arqali' da bildirilip, shayi'r shi'g'armalari'nda mi'na mi'sallar qurami'nda qollani'ladi'.

Ayi'ri'li'si'w ushi'n ushi'rasami'z,

Hijran azapalri'n tarti'w ushi'n,

Qushtarli'qti'n' *shiyrin azaplari'n*,

Kewilden kewilge sarqi'w ushi'n.

(“Ashi'q bolmag'an kim bar?” 7-bet)

Biz *u'mitsiz* ... jatarmi'z “wo'lip”,

Ku'n shashi'rap shi'qqang'a deyin...

(“Qorazlardi'n' gu'nayi' nedur?” 11-bet)

I'g'bal an'i'zlari' sog'a su'rilgen,

Waqi't gu'ndesinin' ger paznasi'nda.

(“Qaraqalpaq bayazi'” 189-bet)

Bul atap ko'rsetilgen mi'sallardag'i' hijran, shiyrin, azap, u'mitsiz, i'g'bal so'zleri – tiykari'nan kitabi'y stilge ta'n til birlikleri. Al shayi'r shi'g'armasi'nda emociyanal-ekspressivlikti ja'ne de teren'letiw maqsetinde parsi'-ta'jik tillik wo'zlestirme so'zlerdin' kitabi'y stilge ta'n birliklerin duri's tan'lap alg'an. Parsi'-ta'jik tillik wo'zlestirme so'zlerdi bunnan basqa da to'mendegi mi'sallardan da

ko'remiz. Bir tutas ga'pte bir neshe parsi'-ta'jik so'zlerinin' qatarlasi'p keliwin to'mendegi mi'sallardan ko'riwimizge boladi'.

... Awa wo'zinin' toli'p tasi'wi', ko'kiregin *shadli'q* kernegen balali'g'i'mi'z wo'tken qayta ta'kirarlanbas sol uzaqta qalg'an ji'llarda sennen *nur* ag'ar yedi, *ga'whar*, *du'r* ag'ar yedi, qanshadan-qansha kewillerge quwani'sh boli'p quyi'lg'an *yoshli'* ji'r ag'ar yedi....

(“Xosh qal, jasli'g'i'm” 9-bet)

Bul atap wo'tilgen mi'sallar shayi'rدي'n' wo'zi atap wo'tkendey nasi'riy qosi'qlari', tematikasi' boyi'nsha *ga'whar*, *du'r* konkret predmetlerge baylani'sli' atama boli'p, parsi' tilinde “hasi'l tas” ug'i'mi'n bildirse *nur*, *shadli'q*, *yosh* so'zleri abstract ug'i'mlardi' bildiredi.

Bul parsi'-ta'jik so'zlerinen *ga'whar*, *du'r* so'zleri sinonimlik jaqtan ma'nileri jaqi'n boli'p *du'r* so'zine “inji, merwert” degen ani'qlama beriledi.¹

Parsi'-ta'jik so'zlerine tematikali'q ta'repten itibar qaratqani'mi'zda ha'r qi'yli' konkret predmetlerdin' atamaları'n bildiretug'i'n to'mendegi so'zler de *Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda stillik maqsetlerde qollani'ladi'*.

Mi'sali':

Ha'r ba'ha'rde keler qarli'g'ash,

Shiylewsiz sol *da'lizimizge*.

(“Iyesiz jur't” 202-bet)

¹ Бекбаўлов, О, Мәмбетназаров, Қ, Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги, Нөкис, Билим, 1992, 32-бет.

Wo'zimizdi, kewlimdi muhabbati'mdi',

Appaq *qag'azlarda* ko'rgim keledi.

(“Sen mag'an kereksen” 45-bet)

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'simlik du'nyasi'na baylani'sli' qollani'lg'an to'mendegi so'zler shi'g'i'si' boyi'nsha parsi'-ta'jik tilinen kirgen so'zler boli'p yesaplanadi'.

Kewilli ku'nleri baslanar yendi,

Kimleri uyi'qlamay ati'radi' tan',

Quslar da salar shaqalari'na,

*Daraq*lar wolarg'a boladi' watan.

(“Daraqlardi' woyatti' quslar” 32-bet)

Buri'mlari'n' woynar tawlani'p,

Qos *anari'n'* du'gise baslar.

(“Senin' su'wretlerin'” 46-bet)

Das'lepki mi'salda daraq tuwra ma'niste qollani'lsa, keyingi mi'salda qi'zdi'n' portretin jasaw ushi'n woni'n' siyneleri anarg'a uqsati'li'p predmettin' uqsas belgileri na'zerde tuti'li'p, metaforizaciya qubi'li'si' ko'zge taslanadi'.

Ta'biyat qubi'li'si'na baylani'sli' Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an to'mendegi so'zlerdi de parsi'-ta'jik so'zleri boli'p, tilimizde tek bir g'ana ma'nisi menen qollani'li'wi'n to'mendegi mi'sallar belgilep ko'rsetedi.

Tas to'bemnen do'nip turi'pti',

Awi'li'mni'n' ko'gis *aspani'*.

(Sonda 47-bet)

Anam aytar yedi “Quwani’sh jarmani’n”

Ba’ha’r a’yyami’nda toli’p tasqani’n.

(“Xat” 4-bet)

Aspan so’zi tilimizde de aspan ken’isligi ma’nisin bildirse, al ba’ha’r so’zinin’ tilimizde tek ma’wsim, belgili pasi’l yekenligi bizge ma’lim. Al parsi’-ta’jik tilinde ba’ha’r so’zinin’ yeki ma’nisi bar. 1. Ko’klem (ma’wsim). 2. Gu’ldin’ ati’. Tilimizde ba’ha’r so’zi gu’ldin’ atamasi’ ma’nisinde qollani’lmaydi’.

Parsi’-ta’jik tilinen kirgen so’zlerdin’ shayi’r qosi’qlari’nda qollani’li’wi’nda bunnan basqa da birlikler ko’plep mi’sal bola aladi’. Mi’sali’, Berdaq shayi’r shi’g’armalari’ boyi’nsha arnawli’ ilimiy monografiyani’n’ avtori’ Sh.A’bdinazimov uluwma tilimizge arab-parsi’ tillerinen kirgen so’zlerdi yeki toparg’a bo’lip qarasti’radi’.

1. Ha’zirgi a’debiy tilimizdin’ so’zlik xori’nan wori’n ali’p, wo’z so’zimiz si’yaqli’ boli’p ketken shi’g’i’si’ arab-parsi’ tillik so’zleri bolg’an so’zlerdin’ ko’pshiligi qaraqalpaq tiline awi’zeki tu’rde qon’si’las woti’rg’an tuwi’sqan tu’rkiy tilleri arqali’ kelip kirse, ayi’ri’m so’zler kitabi’y til arqali’ wo’zlestirilgen;
2. Ha’zirgi qaraqalpaq a’debiy tilinde qollani’lmaytug’i’n diniy ha’m abstract tu’siniklerdi bildiretug’i’n Wort a ziyali’q tu’rkiy a’debiy tili arqali’ wo’zlestirilgen arab-parsi’ so’zleri.¹

¹ Абдиназимов.Ш, Бердақ шығармалары тили, Ташкент, Фан, 2006, 188-бет.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an shi'g'i'si' boyi'nsha arab-parsi', persi'-ta'jik tillerinen wo'zlesken so'zler haqqi'nda da ilimpazdi'n' joqari'dag'i' pikirlerine toli'q qosi'li'wg'a boladi', yag'ni'y birinshi belgisi boyi'nsha atap ko'rsetkenimizdey, shayi'r X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an persi'-ta'jik tillik so'zlerdin' derlik basi'm ko'pshiligi tilimizde wo'z so'zlerimiz si'yaqli' aylani'sqa yenip ketken.

3. Mong'ol tilinen wo'zlesken so'zler

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda arab-parsi', persi'-ta'jik ha'm persi' tillik so'zler menen birge mong'ol tillik so'zler de ushi'rasadi'. Ko'rkem shi'g'armani'n' tilinde basqa tilden kirgen so'zlerdin' stillik (uslubli'q) qollani'li'wi' jo'ninde qazaq tilinin' ilimpazlari'nan A'set Bolg'anbaev wo'zinin' "Qazaq tili leksikologiyasi" degen miynetinde¹ qi'sqasha toqtap, wonda basqa tilden kirgen so'zlerdi qollani'li'wdi'n' ha'r tu'rli jollari'n ani'qlap, qazaq xalqi'ni'n' belgili klassiklari Abay Qunanbaev, Aqan Seri shi'g'armalari'nan mi'sallar keltirip, wonda basqa tilden kirgen so'zlerdi qollani'w wo'zgesheligine analiz jasaydi'. "Bunda ko'rkem shi'g'armani'n' tilinde basqa tilden kirgen so'zler birinshiden: belgili bir xali'qti'n' shi'n wo'mirin, turmi's-salti'n su'wretlep ko'rsetpekshi bolg'anda sol yeldin' milletlik wo'zgesheligin su'wretlew maqseti menen sapali' tu'rde qollani'ladi'". – deydi.

Demek, X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda basqa tillik so'zler, solardi'n' ishinde persi' tillik so'zler de qollani'li'wi' boyi'nsha:

¹ Болғанбаев. Ә. Қазақ тилинің лексикологиясы, Алматы, Мектеп, 1988, 95-96-бет.

- personaj tilindegi wo'zgeshelikti real ko'rsetiw maqsetinde;
- wo'zlestirme so'zler shi'g'armani'n' mazmuni'na sa'ykes tu'rde qollani'lg'an;
- waqiyag'a sa'ykes jergilikli kaloritti ashi'p beriw maqsetinde;
- shi'g'armani'n' so'z obrazli'g'i'n' jasaw maqsetinde jumsal'g'an dep ko'rsetiwge boladi'.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda mong'ol tilinen wo'zlesken so'zler arab, parsi'-ta'jik ha'm parsi' tilinen wo'zlesken so'zlerge qarag'anda az mug'darda jumsal'g'ani'n ko'riwimizge boladi'.

Wolardi'n' tilimizde adam mu'shelerin ha'm adam ma'nisine baylani'sli' ug'i'mlardi' an'latatug'i'n' mong'ol tilinen awi'sqan so'zlerden to'mendegiler qosi'q qatarlari'nda stillik maqsetlerde qollani'lg'an.

Do'hmet pa'njesinde ketken sol maqsi'm,

Xalqi'ni'n' qalqani' bolg'an jan maqsi'm,

Man'layi'na si'y may qaraqalpaqi'n',

Tu'rkmenmen baspana tapqan Xanmaqsi'm.

(“Qaraqalpaq bayazi” 199-bet)

Ta'n si' nar, la'bizler si'nbawi' sha'rt dur,

Bul xali'q shi'g'i'si'nda jaw *ju'rek* ma'rt dur.

(“Qaraqalpaq bayazi” 193-bet)

Arpa ishinde biyday tarti'pti' *boyg'a*,

Kewlimiz ra'ba'ren', san qi'yal woyg'a.

(“Qari’ndanag’i’m” 87-bet)

Zamanni’n’, xalqi’ni’n’ jani’ *jara* biy,

Ilimde azi’mshi’q bunday dara biy.

(“Qaraqalpaq bayazi” 192-bet)

Da’slepki mi’salda mong’ol tilinen kirgen “man’lay” so’zi adam mu’shesin bildirse, al yekinshi mi’saldag’i’ adam mu’shesin an’latatug’i’n ju’rek so’zi “jaw ju’rek” tu’rinde so’z ma’nisi awi’si’p metoforizaciya usi’li’nda kelgen. U’shinshi mi’salda boyg’a tarti’w – frazeologiyali’q so’z tu’rinde kelse, son’g’i’ mi’salda *jara* mong’ol tillik so’zi awi’si’p qollani’lg’an.

Tilimizde ha’r qi’yli’ buwi’n atamalari’n bildiretug’i’n so’zler de tiykari’nan shig’i’si’ boyi’nsha mong’ol tillik so’zler boli’p, wol shayi’r qosiq’lari’nda to’mendegi mi’sallarda ushi’rasadi’.

Da’rtin’ yaman boldi’, qi’yli’ qal boldi’ m,

Na’zer ag’i’mi’nda ishqi’ m *sal* boldi’!

(“Muhabbat tilinde so’yler ko’zlerin” 150-bet)

Siyreksipti mayda jiydemiz,

Kiyati’rman qoli’mda *baltam*,

Ko’p qi’rshi’li’p shabi’lg’an tallar,

Boli’p qapti’-aw di’mgene jaltan’!

(“Iyesiz jur’t” 203-bet)

Ji’s tog’ayday qali’n’ qaraqalpaqlar,

Balta qi’rg’i’g’a dus kelgen si’yaqli’.

(“Qaraqalpaq bayazi” 190-bet)

Bu’lbu’ller bunsha ku’ygelek,

Ju’regim-aw ah *alti’n* bag’i’m.

(“Ju’regime” 4-bet)

Miywe ha’m wog’an baylani’sli’ ug’i’mdi’ bildiretug’i’n to’mendegi so’zler de mong’ol tilinen kirgen so’zler boli’p, qosi’qta ko’rkemlik boyaw berip tur.

Muhabbatti’n’ *alti’n* miywasi’,

Sabag’i’nda sarg’ayi’p pisti.

(“U’mit pasli’nda” 111-bet)

Qurg’aq ag’ash bolsaq *jemiksiz*,

Qa’s joli’nday jaynasa joli’n’,

Ha’r ku’n, ha’r ji’l wo’tse yeger izesiz,

Quwani’sami’z nesine woni’n’.

(“Bizler” 40-bet)

Bunnan basqa da parsi’ so’zlerin to’mendegi mi’sallardan da ko’riwimizge boladi’.

Sarqi’lmas bulaqtay san *mi’n’* salali’,

Ta’nge tirishilik jigerin quyar.

(“Ju’rek” 123-bet)

Hijranlar keselbent, arsi’zli’q ji’g’i’l,

Bilmegen kim *yemin* tabi’wi’ mu’mkin.

(“Mu’*mkin*” 10-bet)

U’*yler pu’tin* kewiller *pu’tin*,

Qa’ydem biraz kewiller jarti’.

(“Anama xat” 65-bet)

Ata-anag’a ko’rsetip hu’rmet,

Qa’dir tuti’n’ wo’lmesten buri’n.

(“Anama xat” 59-bet)

Da’slepki mi’salda mi’n’ so’zi alamsi’q ma’nisinde kelse, keyingi mi’salda yem so’zi atli’q so’z shaqabi’ xi’zmetinde kelgen. Al u’shinshi mi’salda pu’tin mong’ol tillik so’z ta’kiralani’p kelip, qosi’qti’n’ ko’rkemligin asi’ri’wg’a wo’z ta’sirin tiygizse, son’g’i’ mi’salda ata-ana so’zi jumsali’p kelgen. Bul atap wo’tilgen mong’ol tillik so’zler tilimizde tu’sinikli so’zler si’yaqli’ aylani’sqa tu’sip ketken. Sonli’qtan qosi’q qatarlari’ndag’i’ bul wo’zlestirme so’zlerdin’ basqa tilden awi’sqanli’g’i’ ayri’qshalani’p turmaydi’.

Ilimpaz O.Bekbawlov wo’zinin’ wo’zlestirme so’zler haqqi’nda arnawli’ maqalasi’nda bunday topardag’i’ so’zlerdin’ tilimizde tani’mali’li’qqa iye yekenligi, ma’nileri, kelip kiriw sebepleri haqqi’nda, basqa tilden kirgen so’zlerdin’ a’debiy tildegi worni’, wolardi’ izertlew ma’seleleri haqqi’nda wo’z tilek, usi’ni’slari’n, pikirlerin so’z yetedi.

“Geypara so’zler tilimizge kirip, ku’ndelikli qollani’li’wda ju’rgeni, da’slep belgili ug’i’mdi’ an’latqani’ menen, son’i’n ala jumsali’wi’nda tu’p to’rkinindegi konkret ma’nisin joyti’p alg’an bolsa da, qosi’msha ma’nige iye boladi’. Sonday-

aq wo'zinin' basqa til sostavi'ndag'i' ju'rgen da'wirinde bir neshe (ko'shpeli) ma'niske iye boli'p, da'wirler wo'tiwi menen yen' da'slepki tu'p ma'nisine qaytadan iye boladi'. Bunda, a'llette basqa tilden kirgen so'zdin' wo'zine jat tildin' grammatikali'q qari'm-qatnasi'na tu'siwi, yag'ni'y affiksaciyalardi' qabi'l ali'wi', sonday-aq affiksaciya qabi'l almay-aq kontekstlik qatnasti' (ga'ptegi wori'n ta'rtibi, intonaciya, pa't ha'm t.b.) wo'zinin' sinonimi menen qosarlani'p keliwi usag'an jag'daylar sheshiwshi a'hmiyetke iye boladi'".¹

4.Rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden awi'sqan

so'zler

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda arab, parsi', parsi'-ta'jik, mong'ol tillerinen awi'sqan wo'zlestirme so'zler menen qatar rus tili arqali' wo'zlestirme so'zler de ko'plep ushi'rasadi'. Shayi'rdi'n' shi'g'armalari'nda rus tili ha'm rus tiline basqa tillerden kirgen adam isimleri de wo'zlestirme so'zler tu'rinde qollani'ladi'. Bul uluwma Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda g'ana yemes, al qaraqalpaq tilinde de rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden wo'zlesken adam atlari'ni'n' menshikli adam atlari'n ha'r ta'repleme izertlegen tilshi ilimpaz O.Sayi'mbetov basqa tillik adam atlari'ni'n' (rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden wo'zlesken menshikli adam atlari'ni'n') wo'zlesiwini u'sh da'wirge bo'lip qaraydi'.

1) 1917-ji'ldan – 40-ji'llarg'a deyin;

¹ Бекбаёлов, О. Қарақалпақ тилиндегі өзлестirme сөзлердің қолланылыуы. // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер, Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 133-бет.

2) 1940-1960 – ji'llar

3) 1960-ji'llarda 1980-ji'llarg'a shekem.¹

Shayi'r X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda joqari'da atap ko'rsetilgenindey menshikli adam atlari'ni'n' qaraqalpaq tiline wo'zlesiwinde usi' da'wirlerge de tiykarlanadi', soni'n' menen birge shi'g'armani'n' mazmuni'na, itibar qarati'lg'an tematikag'a da qarati'ladi'.

Quri'p *soda zavod* u'skenelerin,

Muqi'yatlap qag'i'p shu'rip-shegelerin,

Juwi'p aqli'q-shawli'q kishkenelerdin',

Jo'rgegi pashshayi' kibi ashi'lsi'n.

(“Ashi'lsi'n” 165-bet)

Mi'saldag'i' soda, zavod so'zleri rus tilinen siyasiy-ja'miyetlik baylani'slar sebepli kirgen neologizmler bolsa da, bu'gingi ku'ni qollani'li'w ma'nisi a'dewir ken'eydi. Usi' qosi'q qatari'nda jup so'z tu'rindegi shu'rip-shege so'zlerinin' da'slepki komponenti shu'rip so'zi, tiykari'nan shrup rus tillik so'z boli'p, awi'zeki so'ylew stili tu'rinde berilip, qosi'qti'n' yele de ko'rkemligin, ta'sirshen'lik ku'shin joqari'lati'wda qollani'lg'anli'g'i'n ko'riwimizge boladi'.

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda rus tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zler portret jasawda, so'zdin' obrazli'li'g'i'n ku'sheytiwde ha'm mazmuni'n ashi'p beriwde jumsal'g'an. Mi'sali':

A'llen waqta kelgen *ekspresske*,

¹ Сайымбетов.О, Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары, Нөкис, Билим, 2000, 28-29-бетлер.

Ko'p qatarli' wol da ilesti yelep,
Kimi qalg'i'p, kimi urni'qqan ga'pke,
Birewi so'ylese, birewi jo'nlep.

(“Biytani's adam haqqi'nda qosi'q” 28-bet)

Bul anglichan tilinen kirgen ekspress so'zinin' tiykarg'i' ma'nisi “ku'sheytilgen” degendi¹ bildirip, bul toqtawsi'z tez ju'retug'i'n poezd, paroxod, avtobusqa da ayti'ladi'. Qosi'q qatari'nda tez ju'retug'i'n avtobus ma'nisinde qollani'lg'an. Rossiya menen tariyx'i'y baylani'slar, siyasiy-ekonomikali'q turmi'si'mi'zda ta'siri sebepli ko'p g'ana so'zler tilimizge kirip kelip, wolardan wo'ndiriske baylani'sli' so'zlerden to'mendegilerdi atap wo'tiwge boladi'.

Tari'ni' quwi'ri'p, ku'ydirse si'ya,
Qami's ush, qarag'ay *partalar* yedi.

(“Amaniyaz Arshekov” 94-bet)

Bul qosi'qta ha'zirgi ha'm buri'ng'i' bilimlendiriwdi sali'sti'ri'w maqsetinde shayi'r parta ha'm qarag'ay so'zlerin yag'ni'y wo'z tillik so'zimiz ha'm wo'zlestirmeni sali'sti'ri'p qaraydi'.

Mashinalar arg'i' maqlarday,
Ne qa'lesen' a'rmansi'z mindi.

(“Adam bolmay-aq ketti-aw wol” 31-bet)

¹ Максүтова.М.А, Шет тил сөзлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги, Нөкис, Билим, 1992, 159-бет.

Bul mi'salda da mashina so'zinin' ma'nisin yele de ani'g'i'raq ashi'p beriw ushi'n tilimizdegi ju'yrik atti' an'latatug'i'n so'z arg'i'maq so'zi menen sali'sti'ri'p ko'rsetedi.

Rus tili arqali' kirgen bir neshe so'zlerdin' bir ga'p ishinde dizbeklesip keliwin to'mendegi mi'sallardan ko'remiz.

Xudojnikler polotnasi'nda,

Mu'sinshiler mu'sinshilerinin'

Ketigin jazar,

Men wo'z ji'ri'mdi',

Su'wretimdi toqi'yman senin',

Barli'q tu'rin sortlari'na.

(“Watan” 4-bet)

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda ha'zirgi waqi'tta internacional terminlerge aylani'p ketken rus tili arqali' italiyan tilinen kirgen so'zler de stillik maqsetlerde qollani'lg'an. Mi'sali':

Student qi'z bu'gin kewilli,

Volkoni'nda jataqخانani'n',

Moyni'n shashi'n japqan wo'n'irin,

Aydan zi'yat deymen jamali'.

(“Jadi'rap tur ana ta'biyat” 23-bet)

Francuz tilinen kirgen aktyor so'zin shayi'rdi'n' to'mendegi qosi'g'i'nan ushi'ratami'z.

Aktyor jigit wog'i'ri' kerbaz,
Ti'qi'rlaydi' shi'yi'ri'p murni'n,
Ayaqlari'n basadi' g'az-g'az,
Ji'lti'rati'p kelip ju'z-urti'n.

(“Xat” 19-bet)

Shayi'r shi'g'armalari'nda lati'n tillik wo'zlestirme so'zler de qollani'ladi'.

Awzi'n ashi'p *auditoriyani'n'*,
Bir jigit-qi'z beti qap-qali'n',
Wog'an ku'lip baqla sen jani'm,
Basqa jaqtan, basqa jaqtan,
Salsi'n soqqag'i'n.

(“Xat” 19-bet)

Auditoriya lati'n tilinde “ti'n'law worni'” degen ug'i'mdi' bildirip, lekciyalar woqi'wg'a arnalg'an bo'lme. Francuz tilinen kirgen to'mendegi so'z de qosi'qti'n' mazmuni'n ashi'p beriw ushi'n qollani'lg'an.

Materikler ha'm yeller arasi'n,
Tutasti'ri'p kepserlep ati'r wol,
Dosli'qti'n' yen' ulli' gu'zari',
Festival wotlari' wo'tken jol.

(“Festival wotlari'” 15-bet)

Festival francuzsha so'z boli'p, “ja'miyetlik bayram, ko'rkem-wo'nerdin' yen' jaqsi' shi'g'armalari'n ko'zden wo'tkeriw” degen ma'nini bildiredi.

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda termin si'pati'nda qollani'lg'an basqa tillik wo'zlestirme so'zlerdi de ushi'ratami'z.

Dushpan degen so'zdi, woni'n' ma'nisin,
Hesh adam, hesh kewil bilmeydi ug'i'm,
Enceklpediya tomlari'n aqtari'p,
Umi't boli'p ketken so'zlikten shi'g'i'p.

(“Qi'yali'mda” 13-bet)

Enceklpediya so'zi tiykari'nan grek tilinen kirip kelip, ma'nisi boyi'nsha so'zlik formani', ha'r ta'repten mag'luwmat beretug'i'n qurali'.

Sonday-aq shayi'rdi'n' “Sen mag'an kereksen” qosi'qlar toplami'ndag'i' “Watan qosi'g'i'nda qollani'lg'an “telegraf” so'zi de grek tilinen kirgen so'zler qatari'n toli'qti'radi'.

Sol tawqi'mshi'l yerkin qaslardi',
Telegraf si'mlari'ndag'i'.

(“Watan” 5-bet)

Bul M.Maksyutova avtorli'g'i'ndag'i' shet tili so'zlerinin' russha-qaraqalpaqsha so'zliginde bul so'zge bi'layi'nsha tu'sinik beredi. “grek tilinen ali'ni'p “ali'sqa jazaman” degen so'z. 1. telegraf – si'm boylap elektr signallari'ni'n' ko'megi menen xabarlardi' uzaq arali'qqa qabi'l yetetug'i'n ha'm wolardi' tez jetkeretug'i'n baylani's sistemasi”¹.

¹ Максүтова.М.А, Шет тил сөзлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги, Нөкис, Билим, 1992, 132-бет.

Xalila Da'wletnazarov do'retiwshiliginde rus tili ha'm rus tili arqali' kirgen shet tili so'zlerinen to'mendegilerdi de mi'sal retinde ko'rsetiwge boladi'.

Ja'riyalar jer ju'zi *radiolari'*,

Xali'qlar yerkinlikke shi'qti' betpe-bet,

Rabochiy diyxanlar jen'iske jetti,

London, Vashington jan'a hu'kimet.

Bul bir g'ana qosi'q shuwmag'i'nda basqa tillik to'rt wo'zlestirme so'zdi ushi'ratami'z. Mi'sallardag'i' rabochiy, radio so'zi rus tili arqali' wo'zlesken so'z bolsa, qosi'qti'n' son'g'i' qatari'ndag'i' London – Angliyani'n' paytaxti'ni'n' atamasi', al Vashington Amerikadag'i' iri qalardi'n' ati'ni'n' biri boli'p, qosi'qta waqiyani' yele de aydi'nlasti'ri'p beriwde stillik ta'repten shayi'r wog'ada wori'nli' tan'lag'an wo'zlestirme so'zler boli'p tabi'ladi'.

Basqa tillik wo'zlestirme so'zlerdi shayi'r di'n' to'mendegi qosi'qlari'nan da ko'riwimizge boladi'.

Quyash ti'n', jerdin', aydi'n', da'riyalardi'n' da,

Soqqan ju'rekleri, wo'z jollari' bar,

Wo'mir *komposlari'*, wolarg'a, sizge,

Tu'rli bag'dar bersin, a'ziyz adamlar.

(“Komposlar” 27-bet)

Taksi, avtobuslar ba'ndirgisinde,

Ko'shede, jollarda wo'tedi ku'nim,

Berdim basqalarg'a wo'z na'wbetimdi,

Men ma'yli, jayaw-aq,

Ma'rhamat, minin'!

(“Sen tuwi'lg'an tan'” 34-bet)

Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an rus tili ha'm rus tili arqali' kirgen bir qatar wo'zlestirme so'zler qatari'nda rus tiline tu'rkiy tillerden wo'zlesken gewish so'zi haqqi'nda da ayti'p wo'tiwimizge boladi'.

Duyi'm jurtti' qaldi'ri'p ta'siyin,

Ayag'i'nda *gewishsiz* ma'si,

Ko'zim ti'ni'p wo'rmeler a'ste,

Ala jiptin' u'stinde qi'ldi'n'.

(“Da'rwazshi'” 34-bet)

Prof E.Berdimuratov wo'z miynetinde galosh so'zin rus tillik so'z si'pati'nda keltiriledi. Al O.Bekbawlov ha'm Q.Ma'mbetnazarovlardi'n' avtorli'g'i'ndag'i' so'zlikte “gewish” – parsi' tilinen ali'ng'an “alti'n sabaq penen tigilgen ayaq kiyim” dep ko'rsetedi.¹

Demek, bul ta'repinen qarag'ani'mi'zda ayi'ri'm rus tillik so'zlerdin' qurami'nda tu'rkiy yamasa arab, parsi' ha'm t.b. so'zlerdin' de wo'zlestirme so'zler si'pati'nda yenisip ketkenligin ko'riwimizge boladi'.

Bul mi'sallarda wo'zlestirme so'zler pikirdi yeke de ani'qlasti'ri'p, aydi'n;asti'ri'p beriwde jumsal'g'ani'n ko'remiz. Rus tilinen, rus tili arqali' basqa

¹ Бекбаўлов, О. Мәмбетназаров, Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги, Нөкис, Билим, 1992, 20-бет.

tillerden, lati'n, grek, italiyan, francuz ha'm t.b. tillerinen kirgen so'zler bolsa ko'pshiligi bilimlendiriw, wo'ndiris, ko'rkem-wo'ner tarawlari'na tiyisli bolsa da Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda woni'n' qosi'qlari'ni'n' ko'rkemligin ta'miyinlep turatug'i'n til birliklerinen boli'p yesaplanadi'.

Juwmaq

Wo'zlestirme so'zler ha'r qanday tildin' tiykarg'i' so'zlik xori'n bayi'ti'p ha'm rawajlandi'ri'p woti'radi'. Al woni'n' belgili bir shayi'r, jazi'wshi', ko'rkem so'z sheberi ta'repinen shi'g'armalari'nda sa'wleleniwi bolsa, sol jazi'wshi' yamasa shayi'rdi'n' da bilim da'rejesin, leksikasi'ni'n' qay da'rejede bay yekenligi, wo'zlestirme so'zlerdi qosi'q qatarlari'nda wo'z wori'nli'-worni'nda qollani'li'w sheberligin de ko'rsetip turatug'i'n belgi.

Wo'zlestirme so'zler – tilimizdin' basqa tiller menen baylani'si', wo'z-ara ta'sirleri, mu'mkinshilikleri yesabi'nan bayi'wi'n ko'rsetedi. Bul toparg'a kiretug'i'n so'zler basqa xali'qlar si'yaqli' qaraqalpaq tilinin' de leksikasi'ni'n' pikirdi da'l, ani'q bildiriwde wog'ada ken' imkaniyat ha'm mu'mkinshiliklerge iye yekenligin de ko'rsetedi.

Biz pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'zda shayi'r Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'ndag'i' wo'zlestirme so'zlerdi ha'r ta'repleme tallap qarag'ani'mi'zda wolardi'n' tu'pkilikli ma'nisinde yamasa formasi'n saqlag'an halda, al ma'nilerinin' wo'zgeriwi menen jag'daylari'na da itibar qarati'ldi'. Shayi'r shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zlerdin' qollani'li'wi' wo'ndiris tarawlari'ni'n' ken'eyiwi, ha'zirgi ku'nde ilim ha'm texnikani'n' rawajlani'wi'na, ja'miyetimizdin' alg'a ilgerilewine de ti'g'i'z baylani'sli'.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an wo'zlestirme so'zler qaraqalpaq tilinin' so'zlik bayli'gi'na qosi'li'p, sin'isip ketken. Ayi'ri'mlari' sol tillerden tu'pkilikli ma'nisinde yemes, al so'z ma'nilerinin' ken'eyiwi ha'm tarayi'wi' menen de parqlanadi'.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zlerdin' bir qansha topari'n ushi'ratami'z.

- Tu'rkiy ha'm mong'ol tillerine worta'q so'zler;
- Arab tilinen wo'zlestirilgen so'zler;
- Parsi'-ta'jik tillik so'zler;

- Rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden (grek, lati'n, ingliz, italiya, francuz) tillik so'zler.

Shayi'r X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zlerdi ko'plep ushi'rasi'w sebeplerin to'mendegishe ani'qladi'q.

Birinshiden: Shayi'r di'n' rus tilin ha'm qon'si'las tu'rkiy tillerdi biliwi, sol tillerdi' so'zlik xori'ndag'i' so'zlerdi' tu'pkilikli ma'selelerin de jetik biliwi.

Yekinshiden: Qaraqalpaq folklori', xali'q danali'g'i' miyraslarin'an, wolarda qollani'lg'an wo'zlestirme so'zlerdi' ma'nilerinen teren' xabardar boli'wi';

U'shinshiden: Qaraqalpaq klassik shi'g'armalari' menen tani's boli'wi' ha'm wolarda qollani'lg'an wo'zlestirme so'zlerdi de wo'z shi'g'armalari'nda wori'nli' qollana biliwi;

To'rtinshiden: Da'wirdin', zamanni'n' wo'zgerislerin, ja'miyetlik-siyasiy, texnikali'q, texnologiyali'q bazar ekonomikasi'ni'n' alg'a ilgerilewleri menen ten' qa'dem taslap, tilimizge yenisip ketiw tillik qubi'li'si'ndag'i' so'zlerdi' de tu'p ma'nilerin teren' tu'sinip, woni' wo'z shi'g'armalari'nda qollana biliw;

Besinshiden: Shi'g'armani'n' a'debiy qunli'li'g'i', zamanago'yiligin yaki tariyxi'yli'g'i'n da'wir ruwxin' ashi'p beriw za'ru'riyati' sebepli basqa tillik so'zlerdi wo'z wori'nli'-worni'nda paydalana biliwshiligi ha'm shayi'rli'q sheberligi ha'm basqa da jag'daylarg'a baylani'sli'. X.Da'wletnazarov qosi'qlari'nda iri ko'lemli shi'g'armalari', poemalari'nda wo'zlestirme so'zler jiyi ushi'rasadi'.

Arab tilinen wo'zlesken so'zler X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wog'ada wo'nimli qollani'ladi'. Atap aytqanda:

- Diniy terminler tu'rinde;
- Atawi'sh so'zler formasi'nda;
- Grammatikali'q formalardag'i' wo'zgeshelikler menen;
- Antroponimlik so'zler;
- Awdarma arqali' tu'siniliwi talap yetiletug'i'n so'zler arqali' ha'm basqa da ko'plegen formalarda keliwi bayqaladi'.

Al parsi'-ta'jik tilinen kirgen so'zler de shayi'r shi'g'armalari'nda ko'rkemstillik qunli'li'g'i'n asi'ri'wda a'hmiyeti ayri'qsha.

Parsi'sha-ta'jikshe so'zlerdin' qollani'li'wi':

- Atawi'sh so'zler formasi'nda;
- Atamalar tu'rinde;
- Ko'mekshi so'zler wo'z ma'nisin saqlag'an halda ha'm basqa da formalarda keliwi menen shayi'r shi'g'armalari'ni'n' ha'r ta'repleme wo'zlestirme so'zlerge bay yekenligin ko'rsetedi.

Rus tili ha'm rus tili arqali' basqa tillerden kirgen so'zlerdin' wo'zlestirme so'zler xi'zmetinde keliwinde to'mendegishe tillik parqlar bar:

- Siyasiy-ja'miyetlik baylani'slar na'tiyjesinde kirgen neologizmler;
- Ayi'ri'm rus tillik so'zlerdin' awi'zeki so'ylew tilinde beriliwi (u'shku'l-shkola, shu'ru'p-shrup) ha'm t.b.

- Rus tili orqali' kirgen so'zlar din' internacional xarakterge iye bolip, so'zlik orqali' ani'qlag'ani'mi'zda francuz, grek, lati'n, italiyan ha'm t.b. tillerden kirgen so'zlar ko'rkemlik maqsetlerde berilgen;
- Ayi'ri'm rus tillik wo'zlestirme so'zlar wo'z tillik so'zlarimiz orqali' sali'sti'ri'li'p ko'rsetilgen (qarag'ay-parta; mashina-arg'i'maq).
- Italiyan tilinen wo'zlestirme so'zlar (materik, festival).
- Lati'n tilinen (auditoriya, reakciya ha'm t.b.).
- Grekshe (enceklopediya, telegraf) ha'm t.b. so'zlar qollani'lg'an.

Juwmaqlap aytqanda, X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme so'zlar din' qollani'li'w da'rejesine qarag'ani'mi'zda

- Arab tillik, arab-parsi' tillik wo'zlestirme so'zlar din' ko'p yekenligin ushi'ratami'z.
- Parsi'-ta'jik tillik so'zlar de tilimizde buri'nnan qollani'li'p, ma'nileri turaqlasi'p ketken so'zlar orqali' bildirilgen.
- Mong'ol tilinen awi'sqan so'zlar arab ha'm arab-parsi', parsi'-ta'jik tillik so'zlerge sali'sti'rg'anda az mug'darda.
- Al rus tili ha'm rus tili orqali' basqa tillerden (grek, lati'n, anglichan, francuz, italiyan) tilinen kirgen so'zlar personaj xarakterin, waqi'yani'n' ko'rkemligin asi'ri'wda, belgili stillik maqsetlerde qollani'lg'an ha'm ko'lemi boyi'nsha arab-parsi' tilinen wo'zlesken so'zlar din' shi'g'arma tilinde qollani'li'wi'na sali'sti'rg'anda a'dewir da'rejede az mug'darda.

X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda qollani'lg'an wo'zlestirme so'zler shayi'r shi'g'armalari', qosi'qlari', poemalari', nasi'riy poemalari' tilinin' ha'r ta'repleme bay yekenligin, wolardi'n' stillik qollani'li'wdag'i' u'ylesimliligini ha'm shayi'rdi'n' so'z qollani'li'wdag'i' talg'ami'n, sheberligin de ko'rsetiwge xi'zmet yetip tur.

Biz shayi'r X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'ni'n' tili leksikali'q ta'repleme g'ana yemes, al fonetikali'q, grmmatikali'q, stilistikali'q ta'repleri de izertleniwge, lingvistikali'q jaqtan analizleniwge i'layi'q dep yesaplaymi'z.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar dizimi

1. Абдиназимов.Ш Бердақ шығармалары тили, Тошкент, Фан, 2006.

2. Алиев.А.Ю Ўзлаштирилган сўзлар // Тилшунослик масалалари (илмий асарлар тўплами) II қисм, Тошкент, 1976, 61-66-бетлер.
3. Баскаков.Н.А Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. часть II, М., -1952.
4. Баскаков.Н.А Состав лексика каракалпакского языка и структура слова // Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, IV, Лексика, М.,1952.
5. Бекбаўлов.О Қарақалпақ тилиндеги өзлестирме сөзлердиң қолланылыўы // Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер, Нөкис, Қарақалпақстан, 1971, 133-139-бетлер.
6. Бекбаўлов.О, Мәмбетназаров.Қ, Қәхәрманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги, Нөкис, Билим, 1992; Қәхәрманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхий лингвистикалық характеристикасы, Нөкис, 1979.
7. Болғанбаев.Ә Қазақ тилиниң лексикологиясы, Алма-Ата, Мектеп, 1988.
8. Бердимуратов.Е Ҳәзирги заман қарақалпақ тили. Лексикология, Нөкис, Қарақалпақстан, 1968.
9. Бердимуратов.Е Әдебий тилдиң функционаллық стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.

10. Бердимуратов.Е., Дәўлетов.А Хәзирги қарақалпақ тили, Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.
11. Бекбергенов.А қарақалпақ тилинің стилистикасы, Нөкис, Билим, 1990.
12. Дәўлетов.А., Қудайбергенов.М Қарақалпақ тил билиимнің тарийхы, Нөкис, Қарақалпақстан, 2001.
13. Есемуратов.Р Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы, Нөкис, Қарақалпақстан, 1966.
14. Максүтова.М.А Шет тил сөзлеринің русша-қарақалпақша сөзлиги, Нөкис, Билим, 1992.
15. Насыров.Д., Доспанов.О., Бекбергенов.А., Сайтов.Д Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили, Нөкис, Билим, 1995.
16. Пирниязова.А И.Юсупов шығармаларында терминлердің стильлик колланылыў өзгешеликлери. – қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери, Нөкис, 1994, 26-29-бетлер.
17. Сайымбетов.О Қарақалпақ тилиндеги меншикли адам атлары, Нөкис, Билим, 2000.
18. Сайтов.Д XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис, Қарақалпақстан, 1989.
19. Шәмшетов.Ж Қарақалпақ тилине шығыс тилинен кирген сөзлер тарийхынан, Нөкис, Билим, 1984.

20. Ҳамидов.Ҳ Қарақалпақ тили тарихының очерклери, Нөкис, Қарақалпақстан, 1979.

21. Ҳусниддин Ҳамидий Шығыс тиллериндеги жазба дереклер, Нөкис, Билим, 1991.

II Материаллар жыйналған көркем шығармалардың

ДИЗИМИ

1. Дәўлетназаров.Х Хат (қосықлар), Нөкис, Қарақалпақстан, 1980.
2. Дәўлетназаров.Х Сен маған керексең ... Нөкис, Қарақалпақстан, 1986.
3. Дәўлетназаров.Х Сен жақсы қызсаң, Нөкис, Қарақалпақстан, 1989.
4. Дәўлетназаров.Х Хош қал, жаслығым.... Нөкис, Қарақалпақстан, 1993.
5. Дәўлетназаров.Х Әлүидағ, мухаббат әлүидағ!... Нөкис, «Арал» журналы баспасы, 1993.
6. Дәўлетназаров.Х Ашық болмаған ким бар? Нөкис, Қарақалпақстан, 1991.

ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
BERDAQ ATINDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI kafedrası'

Ikmetullaeva Mehriban Tog'aybaevnani'n'
pitkeriw qa'nigelik jumi'si'

**Temasi': Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme
so'zler**

Ilimiy basshi':

f.i.k. Z.Da'wletmuratova

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

No'kis - 2012

, Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Fakultet dekani':

doc. Q.Turdibaev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

f.i.k. Z.Da'wletmuratova

Ikmetullaeva Mehriban Tog'aybaevna

Temasi': Xalila Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda

wo'zlestirme so'zler

pitkeriw qa'nigelik jumi'si'na

“_____” () bahasi' qoyi'lsi'n

MAK basli'g'i': _____

MAK ag'zalari': _____

Mazmuni'

Kirisiw.....	3-4
Qaraqalpaq til biliminde wo'zlestirme cözlerdin' izertleniwi.....	5-8
X.Da'wletnazarov shi'g'armalari'nda wo'zlestirme cözlerdin' qollani'li'wi'...	9-10
1.Arab tilinen awi'sqan so'zler.....	10-21
2. Parsi'-ta'jik tilinen awi'sqan so'zler.....	22-35
3. Mong'ol tilinen awi'sqan so'zler.....	36-40
4. Rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden wo'zlesken so'zler.....	41-48
Juwmaq.....	49-53
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	54-56

Temani'n' aktualli'g'i': Tilimizdin' so'zlik xori'ni'n' bayi'wi'nda, ken' yen jayi'wi'nda, ma'ni bildiriwshilik imkaniyat ha'm mu'mkinshiliklerinin' ken'eyiwinde wo'zlestirme so'zlerdin' worni' salmaqli'. Bizge ma'lim bolg'ani'nday, tildin' bayi'wi', so'zlik qurami'ni'n' ken'eyiwi yeki jag'dayg'a so'z jasawshi' affikslerge (jan'a so'zlerdi jasaw mu'mkinshiliginin' ken'ligine qaray) ha'm si'rttan kirgen wo'zlestirme so'zlerge baylani'sli'. Demek, bul ta'repinen qarag'ani'mi'zda wo'zlestirme so'zler ana-tilimizdi ha'r ta'repleme bayi'ta alatug'i'n faktorlardan biri. Ha'r bir so'z sheberinin' tilinde usi' atap wo'tilgen wo'zlestirme so'zlerdin' qay da'rejede qollani'lg'anli'g'i' shi'g'arma tilinin' ko'rkemliginde stillik a'hmiyetliligi haqqi'nda ma'seleler til biliminde lingvopoeziyalı'q jaqtan izertlew belgili a'hmiyetke iye.

Izertlewdin' maqseti: Ko'rkem shi'g'arma tilin leksikali'q, stillik jaqтан tallaw, basqa tillerden kirgen so'zlerdi ani'qlawwoni'n' belgili stillik maqsetlerde paydalang'anli'g'i'n ani'qlaw ma'selesi basli' maqseti boli'p yesaplanadi'.

Qaraqalpaq til biliminde wo'zlestirme so'zlerdin' izertleniwi.

Qaraqalpaq tilinin' rawajlani'w ni'zamli'li'qlari' ha'r ta'repleme ilimiy ko'z-qarasta ken'nen u'yrenilip ha'm izertlenip kiyati'r.

Абдиназимов.Ш Бердақ шығармалары тили, Алиев.А.Ю
Ўзлаштирилган сўзлар // Тилшунослик масалалари (илмий асарлар тўплами)
Баскаков.Н.А Каракалпакский язык. Фонетика и морфология. часть II,
Баскаков.Н.А Состав лексика каракалпакского языка и структура слова //
Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, IV,
Бекбаўлов.О Қарақалпақ тилиндеги өзлестирме сөзлердиң қолланылыўы //
Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер, Бекбаўлов.О, Мәмбетназаров.Қ,
Қәхәрманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. Қәхәрманлық
эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый лингвистикалық
характеристикасы. Бердимуратов.Е Хәзирги заман қарақалпақ тили.
Лексикология, Бердимуратов.Е Әдебий тилдиң функционаллық
стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының
раўажланыўы. Бердимуратов.Е., Дәўлетов.А Хәзирги қарақалпақ тили,
Есемуратов.Р Октябрь хәм қарақалпақ лексикасы, Максүтова.М.А Шет тил
сөзлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги, Насыров.Д., Доспанов.О.,

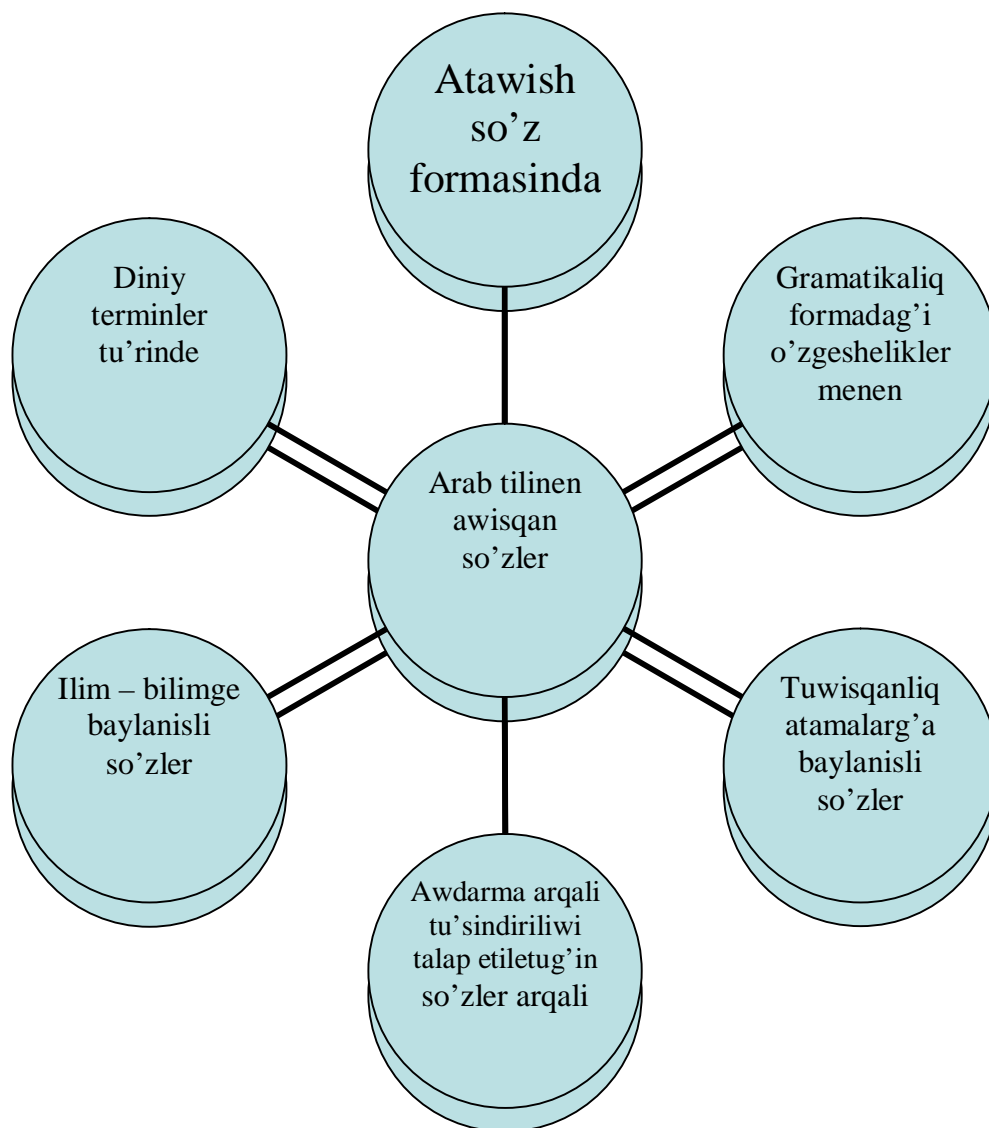
Бекбергенов.А., Сайтов.Д Қарақалпақ әдебияты классиклери
шығармаларының тили,

Шәмшетов.Ж Қарақалпақ тилине шығыс тилинен кирген сөзлер
тарийхынан.

Ҳамидов.Ҳ Қарақалпақ тили тарийхының очерклери..

. Ҳусниддин Ҳамидий Шығыс тиллериндеги жазба дереклер.

Х.Да'wletnazarovti'n' shi'g'armalari'ni'n' tiline itibar qaratqani'mi'zda
ko'binese arab, parsi' tillik, uli'wma tu'rkiy tillerine wortaq, rus tillik ha'm rus tili
arqali' basqa tillerden kirgen wo'zlestirme so'zler, azi'-kem mug'darda bolsa da
mong'ol tillik til birliklerin ushi'ratami'z.

Diniy termin tu'rinndgi

Qaysi' g'ayri' jurтта boldi' yeken qaza,

Iyman ayti'ldi' ma, woqi'p *janaza*,

Bu'gin ju'reklerde yenedi shi'm-
shi'mli',

Wo'tmishte tunshi'qqan bir mun'li'
saza.

(“Xosh qal jaslig'i'm” Sadag'an'

keteyin ulamalar-aw, 88-bet)

Ilim- bilimge baylanisli

so'zler

Bes ko'rikte appaq "*aq u'shki*"

boldi', *Amaniyaz mug'allim* bir ushq'i'n

boldi',

Ballardi' woqi'ti'w di'm

mu'shki boldi',

Wobal yemes, sawat arqalar

yedi.

(“Amaniyaz

Arshekov” 94-bet)

Tuwisqanliq u'g'imdi beldiriwshi so'zler
Ketti *a'kem du'nyadan biywaq,*

Balali'qta-aq *qayg'i'g'a* toydi'n',

Anajani'm sizge de,

Duri'sli' *xi'zmet* yetpey-aq qoydi'q.

(“Anama xat” 59-bet)

Abstrakt ma'ni bildiriwshi so'zler

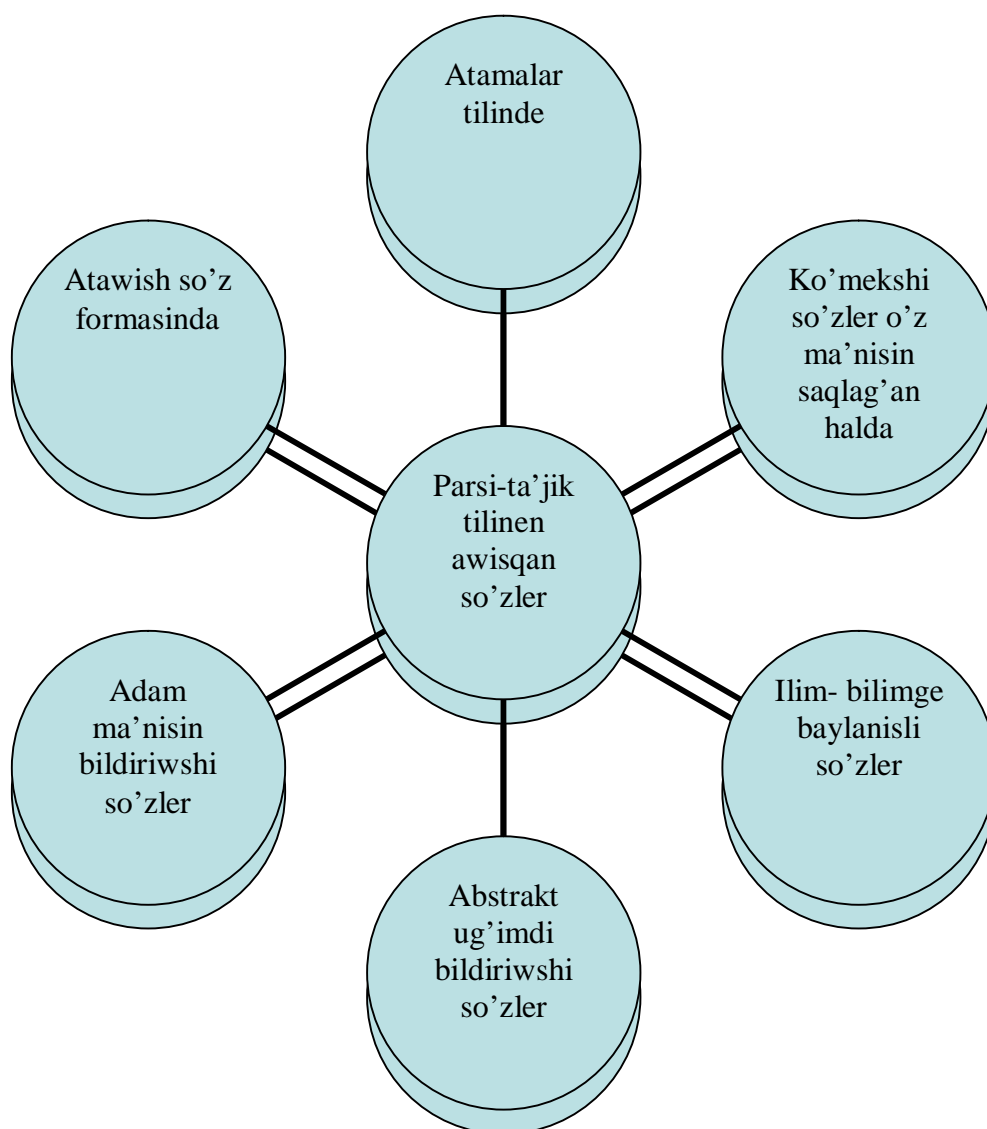
Diydar nesip, ko'rip qalg'anda,

Sa'lemlesken waqti'nda ku'lip,

Ju'regimnin' bir tami'rlari',

Ketken shi'g'ar deymen qa'plip.

(“Dilbargenem, menin' menen qal” 44-bet)

Atawish so'z formasinda